રાજા

વર્ષ ૧ લું

નવચેતન પ્રકાશન ૫૧

નૂતન ગ્રંથમાળા પુ. ૪ થું

પુસ્તક ૪ થું

રાજા વિશળદેવ

[ઉત્તરાર્દ્ધ]

લેખક

શ્રી ધનશંકર હી. ત્રિપાઠી

●

ન વ ચે ત ન સા હિ ત્ય મં દિ ર

૨ ૪ ૫ ૬ : ભ દ્ર : : અ મ દા વા દ

: પ્રકાશક :
પુરુષોત્તમ પૂ. પારેખ
નટવરલાલ લ. વોરા
નવચેતન સાહિત્ય મંદિર : ૨૪૫૬; ભદ્ર : અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી

કિંમત

પાકું પૂંઠું રૂા. ૨-૦-૦

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં

પાકું પૂંઠું રૂા. ૯) : પોસ્ટેજ અલગ.

: મુદ્રક :
મણિલાલ છગનલાલ શાહ
ધી નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ
ઘીકાંટા રોડ, નોવેલ્ટી ટોકીઝની બાજુમાં – અમદાવાદ

નિવેદન

નૂતન ગ્રંથમાળાનું ચોથું પુસ્તક રાજા વિશળદેવ ગુજરાતી વાંચકવર્ગ સમક્ષ રજૂ કરતાં અમને આનંદ થાય છે. રાજા વિશળદેવ એ ગુજરાતના સમર્થ સાહિત્યકાર શ્રી. ધનશંકર ત્રિપાઠીની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તૈયાર થયેલી સુંદર નવલકથા છે. આ નવલ બે ભાગમાં વહેંચાયલી છે. પ્રથમ ભાગ પૂર્વાર્દ્ધ આપની પાસે રજૂ થઈ ગયો છે અને ઉતરાર્ધ આપની સમક્ષ મૂકીએ છીએ.

ઐતિહાસિક પ્રસંગોની ગૂંથણી ઘણી જ વિકટભરી હોઇ ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક નવલો ઘણી ઓછી રજૂ થાય છે. તેવા સમયે ઇતિહાસના અભ્યાસી શ્રી. ધનશંકરભાઈએ આ નવલ તૈયાર કરી તેનું પ્રકાશન અમને સોંપ્યું છે તે બદલ તેમના અમો આભારી છીએ.

અમારૂં આવતું પુસ્તક ત્રણ હૈયાનાં લેખક શ્રી કૃષ્ણલાલ શાહનું સામાજિક સર્જન 'રૂપાં' તૈયાર થાય છે તે આપને સમયસર મળી જશે.

લિ સેવકો.
પુરુષોતમ પારેખ
નટવરલાલ વોરા
સંચાલકો

નવચેતન સાહિત્ય મંદિર
૨૪૫૬ : ભદ્ર : અમદાવાદ

★ અમારા પ્રાણુવાન પુસ્તકો ★

રાજા વિશળદેવ પૂર્વાર્દ્ધ	૨—૦
રાજલક્ષ્મી	૪—૦
પ્રયાણુ શ્રી. ઇંદ્ર વસાવડા	૩—૮
ત્રણુ હૈયાં કૃષ્ણુલાલ શાહ કૃત	૨–૧૨
જીવનસાથી ડુંગરશી સંપટ	૨–૧૨
સોરવણાં વિનોદ ભટ્ટ	૨—૮
કલાની સહચરી સોમાભાઈ	૨—૮
કુંદન બંકિમચંદ્ર	૩—૮
ચંદ્રા ઇંદ્ર વસાવડા	૩—૦
અક્કલનાખ્યાં 'એકાર'	૩—૦
શ્રીદેવી બંકિમચંદ્ર	૩—૦
આમીઝમ રામરાય મુનશી	૩—૮
ઇશ્વરનું ખૂન 'દિવ્યાનંદ'	૨–૧૨
બહેન નિરૂપમાદેવી	૪—૦
ગંગાનાં નીર ઇંદ્ર વસાવડા	૩—૦
સુભગા સીતારામ શર્મા	૨–૧૨
કલ્યાણને માર્ગે રમણિક દલાલ	૨—૪
સ્વાધ્યાય ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	૧–૧૨
જીવન નિર્માણ 'ચિરંતન'	૨—૦
નિર્મળા પ્રેમચંદજી	૧—૪
શોભા ઇંદ્ર વસાવડા	૨–૧૨
ઉમા પ્રહ્લાદજી	૧—૮
યોગી કોણ 'દિવ્યાનંદ'	૧—૮
અનુરાધા શરદબાબુ	૧–૧૨
દિગંત મોહિનિચંદ્ર	૧—૪
દત્તા શરદબાબુ	૧–૧૨
વલ્કલ જસવંત ઠાકર	૧—૪
એકાકી નર્મદાશંકર શુક્લ	૧—૪
આજકાલ પુરૂષોત્તમ પારેખ	૧—૮
રાસરંજના જગુભાઈ રાવલ વાડીલાલ શાહ	૧—૮
આનંદ બત્રીસી જદુરાય ખંધડિયા	૨—૦
પ્રીતમની પ્યાસ 'દિવ્યાનંદ'	૧—૮
આશા મકનજી પરમાર	૧—૮
મંદારમાલા કેશવ હ. શેઠ	૧—૪
જીવંતજ્વાલા મનનિય લેખો	૧—૮
કવિવર ટાગોર કાંતિલાલ શાહ	૦–૧૨
ફૂઈબા કાકી સ્વ. જાગીરદાર	૧—૪
રાસનલિની કેશવ હ. શેઠ	૧—૦
જળિની 'દિવ્યાનંદ'	૦—૮
તરંગિણી રમણિક મહેતા	૦–૧૦
પુણ્યકંથા મહાકવિ ન્હાનાલાલ	૧–૧૨

(બાળકો માટે)

કલમની પીંછીથી ગીજુભાઈ	૦—૪
હરતાં ફરતાં સોમાભાઈ	૦—૪
કાસમચાઉસ હિંમતલાલ મર્થક	૦—૪
બોલિયોમત દિનેશ ઠાકોર	૦—૪
સુરભી ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી	૦—૮
દહીંવડા મર્થક	૦—૬
ધરતીનો બાળમેળો ઇંદુભાઈ ભટ્ટ	૦—૬
ચોખવટથી વાત કરજો શ્રી ઠાકોર	૨—૮
વેણુ કાકા તૈયાર થાય છે	

: લખો :

નવચેતન સાહિત્ય મંદિર : ૨૪૫૬; ભદ્ર : અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

ખરું ઇતિહાસ અને ઐતિહાસિક નવલકથામાં તફાવત હોય છે. ઐતિહાસિક નવલકથા એટલે ઇતિહાસમાં કલ્પનાનું એવું તદ્રૂપ અને સમતોલ સંમિશ્રણ જેમાં ઇતિહાસનાં પાત્રોને અને પ્રસંગોને અન્યાય કરવામાં આવ્યો ન હોય અને વાર્તારસ અખંડ વહેતો રખાયો હોય.

'રાજા વિશળદેવ' આ પ્રકારની ઐતિહાસિક કથા છે.

રાજા વિશળદેવ ગુજરાતનો બીજો વાઘેલ વંશીય રાજેન્દ્ર હતો. મહત્વાકાંક્ષી અને પરાક્રમી હતો! ધીર વીર અને બુદ્ધિમાન હતો. પ્રજ્ઞ અને પ્રબુદ્ધ હતો. સર્વધર્મસહિષ્ણુ અને વિદ્વાનોનાં આદરમાન કરનાર હતો.

એના યશસ્વી પિતા વીરધવળ કરતાં ય સવાયા થવાની અને ગુજરાતના ચક્રવર્તી સમ્રાટો કરતાં ય શ્રેષ્ઠ ઠરવાની એને ઉરે તીવ્ર ઝંખના હતી.

समान शीलव्यसनेषु सख्यम् એ શ્લોક ચરણ અનુસાર એને 'કાશ્મીરની રાજલક્ષ્મી' મૃણમયી મળી. એનો સમવયસ્ક મિત્ર નાગેશ્વર મળ્યો. ત્રણેય મહત્વાકાંક્ષીઓએ સ્વપ્ન ઘડયાં. સ્વપ્નસિદ્ધિ અર્થે રાજસૂત્ર સંચાર કરવા નિર્ણય કર્યો અને એ માટે મનસા વાચા કર્મણા ઝૂઝયાં.

પણ 'તાજ પહેરનારના મસ્તકને અજંપો વહેલો હોય છે.' સામાન્ય માનવીની જીવનવાટ જો કષ્ટવિહોણી નથી તો એવા અસંખ્યોના સમુદાય પર રાજ કરનારની જીવનવાટ ક્યાંથી જુદા પ્રકારની હોઈ શકે ?

અટપટાં રાજકાજનાં ષડ્યંત્રોમાં રાજા વિશળદેવને ખેલવા પડેલા સંગ્રામનો શબ્દ–દેહ એટલે આ કથા.

એ સંગ્રામના વ્યૂહોની રચનાના શબ્દ–રંગ એટલે આ કથા.

રાજા વિશળદેવની સ્વપ્ન–સિદ્ધિ અંગેની કારમી કસોટીનાં શબ્દ–ચિત્રો એટલે આ કથા.

પણ આ કથા અધૂરી છે. રાજા વિશળદેવના રાજ્યઅમલનો એક ચતુર્થાંશ ભાગ આ કથામાં રજૂ કરી શકાય છે. ઘણા રસભર્યા પ્રસંગો હજી વાર્તા સ્વરૂપ લેવા ડોકિયાં કરી રહ્યા છે મજકુર પ્રસંગો વાળા બાકીના ભાગ વિષે ઈતર કથાઓ રચવાની ઉમેદ છે. શ્રી ઈષ્ટદેવની ઈચ્છા હશે તો તે પૂરી થશે.

દરમ્યાન શ્રી નવચેતન સાહિત્ય મંદિરના પ્રકાશકો ભાઈ પુરુષોત્તમદાસ અને ભાઇ નટવરલાલ બન્નેનો હું આભાર માનું છું કે, કાગળોની કાતિલ મોંઘવારી અને સરકારના નિયમન અને કડક અંકુશના સમયમાં આ કથા પ્રકટ કરવાનું સાહસ તેમણે કર્યું છે.

મણિનગર, અમદાવાદ. વનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી.

રાજા વીશળદેવ

[ઉત્તરાર્ધ]

[૧]

" મહારાજા મરણ પામ્યા છે–ઘણું જીવો મહારાજા ! "

સંવત ૧૨૯૫માં એક દિન ધોળકાના રાજમહેલમાં ભારે દોડાદોડી થઈ રહી. દશ–બાર નોકરો મહેલમાંથી બહાર પડ્યા અને જુદી જુદી દિશાઓમાં ગયા. કોઈ પ્રધાન મંત્રી વસ્તુપાળને ત્યાં પહોંચ્યો. કોઈ રાજપુરોહિત પંડિત સોમેશ્વરને ત્યાં ગયો. કોઈ રાજવૈદને ત્યાં ગયો. કોઈ અમાત્યને ત્યાં, તો કોઈ સેનાપતિ તેજપાળને ત્યાં. મહેલની અંદર પણ દાસ–દાસીઓ આમ તેમ કંઈ ને કંઈ ચીજ લેવા માટે હાંફળાંફાંફળાં દોડાદોડી કરી રહ્યાં.

આ બધું શા માટે ?

એક ખંડમાં એક સુશોભિત પલંગ પર રાણો વીરધવળ સૂતો સૂતો આમતેમ અછાડાપછાડા નાખતો હતો. પલંગ ઉપર તેના પગ દાબતો કુમાર વીશળદેવ બેઠો હતો. પલંગ નજદીક તેની માતા રત્નાળી અને તેની પત્ની મૃણ્મયી બેઠાં હતાં.

રાણો અચાનક માંદો થઈ ગયો છે અને તેથી નોકરચાકરોની દોડાદોડી થઈ રહી છે.

બોલાવવા ગયેલા નોકરોમાંથી પહેલાવહેલો મંત્રીશ્વરને બોલાવવા ગયેલો નોકર આવી પહોંચ્યો. મંત્રીશ્વર જમવા બેઠેલા હતા ત્યાંથી અધવચ્ચ જમવાનું પડતું મૂકીને આવી પહોંચ્યા. "રાજવૈદ હજી કેમ

ન આવ્યા ?" એવો પ્રશ્ન કરીને તેમણે બીજા નોકરને દોડાવ્યો; એટલામાં તો રાજવૈદનું આગમન થયું અને થોડી વારે રાજ્યના ઘણાક અમલદારો પણ આવી લાગ્યા. શહેરમાં વાત ફેલાઈ ગઈ: મહારાજા માંદા થઈ ગયા છે.

વીરધવળ એટલે કોણ ? પ્રજાપ્રિય, પરાક્રમી અને પરદુઃખભંજન રાજા. એની માંદગીના સમાચાર સાંભળીને પ્રજાને ધીરજ રહે કે ? સંખ્યાબંધ લોકો રાજમહેલ તરફ જઈ રહ્યા છે. કોઇ કહે: "કેમ ભાઈ, રાણાની તબિયત વિષે સાંભળ્યું કે ? ખૂબ માંદા થઈ ગયા છે. જીવે એમ લાગતું જ નથી." કોઇ જવાબ દે: "અરે, એવી કોઇ ગંભીર માંદગી નથી. એ તો રાજા લોક માંદા થાય ત્યારે કુદરતી રીતે ગભરાટ ફેલાય." કોઈ કહે: "કાંઇ નક્કી કહી શકાય નહીં. રાજાના ગ્રહો ભારે છે એમ એક જોષીબુવા કહેતા'તા."

આમ ફાવે તેવા અભિપ્રાય પોતપોતાની મેળે આપતા લોકો રાજમહેલ આગળ એકઠા થયા.

મહારાજાની તબિયત રાજમહેલમાં જે વખતે રાજવૈદ તપાસતા હતા તે વખતે બહારના ભાગમાં મંત્રીશ્વર, લોકોની મેદનીને આશ્વાસન આપતા રહ્યા અને નિશ્ચિંત મને વીખરાવા કહેતા રહ્યા; પણ પોતાના રાજા પ્રત્યેના અથાગ પ્રેમથી મેદની ત્યાં ને ત્યાંજ જામેલી રહી.

જેમ જેમ દિવસનો પ્રહર ચડતો રહ્યો તેમ તેમ રાજમહેલમાં ચિન્તાનું વાતાવરણ વધવા લાગ્યું. વીરધવળની તબિયતમાં સુધારો થતો નથી. રાજવૈદ સખત મહેનત કરી રહ્યા છે.

સાયંકાળ પડી એટલે મંત્રીશ્વર પાસે એક હેરકે આવીને ખબર આપ્યા: "કુમાર વીરમદેવ પુષ્કળ માણસો સાથે વીરમગામથી ધોળકે આવવા ઊપડ્યા છે."

"પિતાની તબિયત જોવા આવવા માટે માણસોની સાથે આવવાની શી જરુર!" મંત્રીશ્વરે મનમાં પ્રશ્ન કર્યો: અને પલકમાં નિર્ણય કરી લીધો કે–શું કરવું.

તેજપાળ સાથે તેણે મંત્રણા કરી, અમલદારોની તેણે સલાહ લીધી અને થોડીક જ વારમાં હુકમ કરી દીધો કે—લશ્કર તૈયાર રાખો.

રાજમહેલની આસપાસ સૈનિકોનો પહેરો ગોઠવાયો. રાજ્યના સુવર્ણ કોષભંડાર પરનો પહેરો વધારે સખત બનાવવામાં આવ્યો. દરબારગૃહ, હાથીખાનું, ઘોડાર અને દરેક જોખમદાર દરબારી મકાન પર લશ્કરના પહેરાની ગોઠવણ થઇ ગઈ. ધોળકાના દરેક દરવાજા આગળ સૈનિકોની ટુકડીઓ તૈયાર ઊભી.

વીરમદેવ જ્યાં ધોળકાના દરવાજામાં પેસવા ગયો કે તેને ખબર આપવામાં આવી: "આપ ફક્ત ચાર કે પાંચ માણસો સાથે જ અંદર જઈ શકશો. આપના બીજા બધા માણસોને શહેર બહાર રોકાવું જોઈશે."

"વાહ! મારા પિતાશ્રી માંદા છે અને મને તેમને જોવા જવા માટે પણ આવો અંકુશ?!" વીરમદેવે પૂછ્યું.

"હુકમ તે હુકમ છે."

"કોનો?"

"મંત્રીમંડળનો."

વીરમદેવે પોતાનાં માણસો સાથે મસલત કરી. ફક્ત પાંચ માણસો સાથે તેણે શહેરમાં જવાનું ઠર્યું. તે શહેરમાં એવી રીતે પેઠો તો ખરો; પણ તેનાથી ઠેઠ રાજમહેલમાં તેના પિતા પાસે જવાયું નહીં. આશરે ૧૦ ઘોડેસવારોની એક ટુકડી દરવાજાથી તેની

સાથે ચાલી અને રાજમહેલ નજદીકના એક રાજવંશી મકાન આગળ વીરમદેવને કહેવામાં આવ્યું કે: "આપનો ઉતારો એ મકાનમાં છે."

"પણ મારે તો પિતાજીની તબિયત જોવા જવું છે." વીરમદેવે કહ્યું.

"હમણાં નહીં જઈ શકાય. રાજવૈદ્યની મનાઈ છે."

"હું જઈશ જ."

"આપને અને આપનાં માણસોને અમારે નામરજીથી શહેર બહાર વિદાય કરવા પડશે."

વીરમદેવ તેને અપાયલા મકાનમાં ગુપચૂપ ગયો. લશ્કરી ટુકડી એના નિવાસસ્થાનની આસપાસ પહેરો ભરતી રહી.

ત્રણ દિવસ વહી ગયા. ચોથે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં અચાનક બૂમ પડી: "મહારાજા મરણ પામ્યા છે, ઘણું જીવો મહારાજા!"

રાજમહેલ આગળ ત્રણ ત્રણ દિવસથી જામી રહેલી મેદનીમાં હાહાકાર પ્રવર્તી રહ્યો. વીરમદેવને જે મકાનમાં ઉતારો અપાયો હતો તે મકાન આગળ રાજદૂતે રસ્તામાંથી ઘોષણા કરી: "મહારાજા વીરધવળ સ્વર્ગવાસી થયા છે—ઘણું જીવો મહારાજા વીશળદેવ!"

"જોયું ? !" વીરમ આંખો ચોળતો ચોળતો ઊઠીને પોતાના સાથીદારોને પૂછવા લાગ્યો: "આખરે મારો શક ખરો પડ્યો. મારો મેળાપ ખટપટીઆ મંત્રીઓએ મારા પિતાજી સાથે ન જ થવા દીધો!–"

"અને વળી તે ઉપરાંત વીશળદેવને રાજગાદી સોંપી!" સાથીદારે ટાપશી પૂરી.

"બસ. આપણો નિર્ણય પાર પાડો. એકદમ રણશીંગું ફૂંકો."

વીરમના એક સાથીદારે રણશીંગું ફૂંક્યું અને એ સાંભળીને રાજમહેલ પાસે જામેલી ગીરદીમાંથી આશરે ૧૦૦-૧૨૫ માણસો

તલવારો સહિત બહાર નીકળ્યા અને રાજમહેલ પર તેઓએ ધસારો કર્યો. બીજી બાજુ, શહેરના મુખ્ય દરવાજા આગળ જે માણસો પડાવ નાખી રહ્યા હતા તેઓએ લશ્કરીઓ સાથે લડાઈ આરંભી દીધી. વીરમે એક બખ્તર પહેરી લીધું અને તેની સાથેના પાંચ માણસો સહિત મકાન બહાર નીકળીને ઘોડેસવારો ઉપર તેણે હુમલો કર્યો.

વીરમદેવ અને તેના સાથીદારોએ ઓચિંતો હુમલો કરવામાં અને રણશીંગું ફૂંકવામાં ભૂલ કરી હતી; કારણ કે મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળે અગાઉથી જ ચેતી જઈને તેને દાબી દેવા માટે પ્રબંધ કરી રાખ્યો હતો. વીરમદેવના મકાન આગળ રાજદૂત દુહાઈ ફેરવીને વિદાય થયા પછી જ્યાં રણશીંગું ફૂંકીને વીરમદેવે ઘોડેસવારો પર હલ્લો કર્યો ત્યાં તો ૫૦ થી ૬૦ ઘોડેસવારોની એક બીજી ટુકડી તે સ્થળે આવી પહોંચી.

વીરમ અને તેનાં માણસોને નાસવું પડ્યું. બીજી બાજુ રાજમહેલ પરનો ધસારો મારી હઠાવવામાં આવ્યો. ત્યાં લશ્કરીઓનો સાધારણ પહેરો ન હતો. ત્રીજી બાજુ દરવાજા આગળ પણ વીરમનાં માણસો ફાવી શક્યાં નહીં.

નાસનારાઓની પાછળ લશ્કરી ઘોડેસવારોની ટુકડી પડી. ટપોટપ તેઓ જમીન પર પટકાઈ પડ્યા. ફક્ત વીરમ બાકી રહ્યો. તેને એક સ્થળે ઘેરી લેવામાં આવ્યો. એક ઘોડેસવારે વીરમને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું: "જીવ બચાવવો છે કે મરવું છે?"

"રાજગાદી પર બેસવું છે."

"એ એક સ્વપ્નું ગણી લો. હવે તો બે જ રસ્તા છે. કાં તો જીવ બચાવો અથવા તો મરો."

"તારી દયા પર જીવ બચાવું? નહીં. તું કોણ છે એ હું જાણું છું."

"ત્યારે આગલ્યું દેવું ચૂકવો."

"કબૂલ છે."

તે ઘોડેસવાર ઘોડા પરથી નીચે ઊતર્યો. ચોગરદમ ગોળ કુંડાળામાં ગોઠવાયલા ઘોડેસવારોની વચ્ચે વીરમદેવ અને તે ઘોડેસવાર વચ્ચે હાથોહાથ તલવારબાજી ચાલી.

તે બેની લડાઈ ચાલતી હતી તે દરમિયાન ઘોડેસવારે કહ્યું: "વીરમકુમાર, ત્રણ દિવસ દરમિયાન તમારાં માણસો જુદા જુદા વેષે ધોળકામાં પેઠાં હતાં, એ અમારાથી અજાણ્યું ન હતું. કોઈ ખેડૂતોનો વેષ લઈને પેઠા હતા. કોઈ વેપારીઓનો તો કોઇ રબારીઓનો અને કોઈ ફેરીઆઆનો વેષ લઇને દાખલ થયા હતા. એ તમામ હવે ચાંચડની પેઠે ચોળાઈ જશે અને આપ પોતે પણ મારી તલવારથી હવે બચશો નહીં."

"તારી સફાઈ રહેવા દે. દગાખોર, આપણે સાથે ઉછરેલા, સાથે રમેલા અને સાથે ભણેલા. તેમાં એક ભાઇ તરફ પક્ષપાત અને બીજા ભાઈ પર વેર રાખનાર તું કિયા ઉજળા મોંથી મારી સાથે વાત કરે છે!" વીરમે ક્રોધથી તેને કહ્યું.

"જે ભાઈ સત્યનો સાથીદાર હતો તેનો હું સાગ્રીત થયો અને જેણે અસત્ય, અન્યાય, ઉત્પાત અને બંડ કર્યાં તેનો પક્ષ મેં ન કર્યો. એમાં લવલેશ પણ દગાબાજી ન હતી."

"છેક છેવટે તારી દગાબાજીમાં કાંઈ ન્યૂનતા રહી હોય તેમ મારા ગામમાં તારા જાસૂસ મોકલીને તેં મારી આબરુને હાનિ પહોંચાડવા ધારેલી. લે, એનો બદલો." એમ કહીને વીરમદેવે જોશથી તે ઘોડેસવારના ખભા પર તલવાર ઉગામી પણ તેનો પ્રતિસ્પર્ધી વીજળીની માફક સરકી ગયો અને વીરમનો ઘા ખાલી ગયો.

બન્ને વચ્ચે કંઈ વાર સુધી મૂંગું યુદ્ધ ચાલ્યું. એ યુદ્ધમાં કોઈ કોઈને મચક આપતો ન હતો. આ યુદ્ધ ચાલતું હતું તે

દરમિયાન એક મોટી લશ્કરી ફોજ રાજમહેલ તરફથી તે બાજુએ આવી. તેની સાથે ડંકાનિશાન હતાં અને "મહારાજા વીસળદેવની જય!" એવા ઉદ્‌ઘોષ તે ફોજ કરતી હતી. એ ગગનભેદી ઉદ્‌ઘોષ કરતી ફોજના ઘોડેસવારો ધસમસ્યા આ લશ્કરી ટુકડી તરફ આવ્યા. તેના વડાએ બૂમ મારીઃ "આગળ કૂચ કરો. માર્ગમાં બિલકુલ નહીં રોકાઓ."

એ સ્વર દ્વન્દ્વયુદ્ધ કરતા બે જણાઓએ સાંભળ્યો. તેઓને તે પરિચિત હતો; સર્વ સૈનિકોને તે પરિચિત હતો અને જે સત્તાધારીનો તે સ્વર હતો તેનો હુકમ ધોળકાના કોઈ પણ સૈનિકને અમાન્ય કરવો પાલવી શકે તેમ નહોતો. ગોળાકાર ઊભી રહેલી ટુકડી ચચ્ચારની હાર કતારમાં ગોઠવાઈ ગઈ અને ત્યાં તો બે દ્વન્દ્વ-યુદ્ધ કરનારાઓ દેખાઈ ગયા.

નવી આવી પહોંચનાર ફોજનો વડો તેજપાળ હતો. તેની નજર તે બંને ઉપર પડી. તે બોલી ઊઠયોઃ "કોણ વીરમ અને બીજો નાગેશ્વર?" પોતાનો ઘોડો એકદમ તે બેની વચ્ચે લાવીને તેણે ઊભો રાખ્યો અને પોતાના સૈનિકોને હુકમ આપ્યોઃ "પકડી લો વીરમકુમારને."

"એ મરવા માગે છે, નામદાર." નાગેશ્વરે કહ્યુંઃ "હું એનું આગલ્યું લહેણું વસૂલ કરતો હતો."

"આગલ્યું લહેણું? એ શેનું વળી?"

આ કથાના પ્રકરણ ત્રીજામાં બનેલા બનાવો તરફ વિહંગાવલોકન કરવા વાચકોને અમારી વિનતિ છે. મલાવને આરે વીરમ અને નાગેશ્વર વચ્ચે યુદ્ધ કરવાનું ઠર્યું હતું પણ તે થઈ શક્યું ન હતું અને નાગેશ્વરને વીરમના સાથીદાર સાથે લડવું પડયું હતું. નાગેશ્વર આ લહેણું કહેતો હતો.

તેજપાળને તેણે એ વાત કહેવા માંડી. તે દરમિયાન લાગ

જોઇને વીરમદેવ ત્યાંથી નાસી છૂટયો. એકબે સૈનિકોની તેના તરફ નજર ગઈ પણ આખરે તે રાજાનો ભાઇ હતો એટલે તેઓએ તે તરફ આંખ આડા કાન કર્યા. નાગેશ્વર પોતાના લહેણાની વાત કહી રહ્યો એટલે તેજપાળે કહ્યું: "એ લહેણું ભવિષ્યમાં કોઇ વાર વસૂલ કરજો. અત્યારે તો તેને પકડી જ લઈએ." આમ કહીને તે જ્યાં બાજુમાં જુએ છે ત્યાં તો વીરમદેવ નજરે પડયો નહીં!

"છટકી ગયો શું!" નિરાશ થઈને નાગેશ્વર બોલી ઊઠયો.

"એમજ લાગે છે. ચાલો આપણે આગળ કૂચ કરો. રોકાવાની જરુર નથી." તેજપાળે હુકમ આપ્યો અને સૈનિકો આગળ વધ્યા.

વીશળદેવની આણ ધોળકાના રાણા તરીકે વર્તાઇ ચૂકી. સ્વર્ગસ્થ રાણા વચ્ચે અને નવા રાણા વચ્ચે ધોળકાની પ્રજાએ તુલના કરવા માંડી. સૌનો એકમતે અભિપ્રાય થયો કે, "જેવા પિતા તેવો જ પુત્ર."

વીરધવળના શબના અગ્નિસંસ્કાર વખતે આખી નગરીના જનવૃન્દે હાજરી આપી. એ પ્રસંગે જ્યારે ચિતા સળગતી હતી ત્યારે એક મહાઅનર્થ થયો. વીરધવળ પરના પૂર્ણ પ્રેમને લીધે દીવાનો બનેલો તેના રાજમહેલનો એક નોકર "મારા રાજા! મારા પ્રભુ!" એમ બોલતો ચિતામાં કૂદી પડયો અને એનું અનુકરણ કરી એક બીજો નોકર પણ "આવું છું મારા શિરતાજ, આપની પાસે આવું છું." એમ બોલતો ચિતામાં કૂદવા ગયો.

તરત જ લશ્કરી ફોજે તેને પકડી લીધો અને ચિતામાં પડતો અટકાવ્યો. ચિતા ભડભડ સળગતી હતી. પહેલો નોકર તેમાં પડયો હતો તે લગભગ ભસ્મિભૂત થઇ જવાથી તેને બહાર કાઢવાનું અશકય થઈ પડયું.

આ બનાવે પ્રજાના શોકમાં વધારો કરી મૂકયો. જે રાજાના

ક્ષુલ્લક નોકરોની પણ તેના પ્રત્યે આટલી અત્યંત ચાહના હોય એ રાજાની મહત્તા પરિસીમા જ કહેવાય. મહાન ઉદાત્ત કલ્પવૃક્ષ સમા એ રાજવીનો કીર્તિશાળી જીવ આ અવનીમાં હવે ન હતો. તેથી સૌને ભારે ખોટ પડેલી લાગી; પણ એ શોકસાગરમાં ડુબેલી પ્રજાનું ધ્યાન ચાણાક્ય મંત્રીશ્વરે વીશળદેવ તરફ ખેંચ્યું. સ્મશાનભૂમિમાં સૌને ઉદ્દેશી મંત્રીશ્વરે વીશળદેવના ગુણોની પ્રશંસા કરી અને તેને ગુજરાતની નૌકાનો કુશળ સુકાની કહ્યો.

પ્રજા ધીમે ધીમે શાંત બની વિખરાઈ ગઈ.

★

[૨]

યતિની વાંછના

વીશળદેવ ધોળકાની ગાદી ઉપર મહુંમ રાણા વીરધવળની જગ્યાએ સ્થપાયા પછી થોડાક દિવસો વહી ગયા બાદ એક વૃદ્ધ જૈન ગોરજી સહિત રાજપુરોહિત નાગેશ્વરદેવ તેની મુલાકાતે આવ્યા. વીશળદેવ સર્વ ધર્મના ધાર્મિક ગુરુઓ તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોતો હતો પણ આ વૃદ્ધ ગોરજી તરફ તો તેને ખાસ માનથી જોવાનું છે, એમ પંડિત સોમેશ્વરદેવે કહ્યું; ત્યારે તેને અજાયબી થઈ. એની અજાયબીમાં સોમેશ્વરદેવે નીચેના વાક્યથી ઉમેરો કર્યો:

"વત્સ, તારો જન્મ આ વૃદ્ધ યતિ મહારાજને આભારી છે. તારાં માતુશ્રી રત્નાળીદેવી એની સાક્ષી પૂરશે."

"એમ ?" વીશળદેવે પૂછ્યું: "કેવી રીતે મારો જન્મ એમને આભારી છે, એ કહેવા કૃપા કરો."

"રાણા વીરધવળને ઘણા કાળ સુધી મુદ્દલ સંતતિ થઈ ન હતી." ગોરજીએ કહેવા માંડ્યું: "તેમને એથી ઘણી ચિન્તા થતી હતી. આસપાસના મંત્રીઓએ અને શુભેચ્છકોએ તેમને એક વધુ રાણી પરણવા સૂચના કરી. એમનું મન ચોથી રાણી કરવા માન્યું નહિ. પંડિતરાજ સોમેશ્વરદેવ અને બીજા વિદ્વાન

બ્રાહ્મણોએ જપ અને યજ્ઞયાગાદિનો માર્ગ સૂચવ્યો. રાણીએ એક મહાયજ્ઞ કરાવ્યો. એ યજ્ઞ શુદ્ધ અંતઃકરણથી કરવામાં આવેલો હોવાથી સુભાગ્યમહીષિ રત્નાળી દેવીને ગર્ભ રહ્યો. દિવસો વહી ગયા. યથાસમયે તેને પ્રસવ થયો નહીં અને ચિહ્ન તો સઘળાં ગર્ભવતીનાં રહ્યાં. આ મામલો ચિન્તાજનક થઈ પડયો. દશ માસ પૂરા વીતી અગીઆરમો માસ બેઠો. બારમો, તેરમો અને એમ કરતાં પંદર માસ થઈ ગયા પણ પ્રસવ થયો નહીં. આમ કેમ? આનું કારણ શું? રાજેન્દ્રે જ્યોતિષશાસ્ત્રીઓને એકઠા કર્યાઃ ગ્રહશાંતિ કરાવી પણ કોઈ ઉપાયે પ્રસવનાં ચિહ્નો જણાયાં નહીં. એમ કરતાં કરતાં વીસ મહિના થવા આવ્યા. રાણી રત્નાળીદેવી હવે તો મૂંઝાઈ ગયાં; ગર્ભમુક્ત ન થવાથી તેને અતિકષ્ટ થવા માંડયું. હવે જીવવું શા કામનું? આવો વિચાર પોતાના મનમાં કરીને આપઘાત કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેની આસપાસની દાસીઓમાંથી એકે તેને સકળ ભારતવર્ષના તમામ તીર્થસ્થળોની યાત્રા કરવાનો વિચાર સુઝાડયો. રાણીને લાગ્યું, કે એ ઠીક વિચાર છે. કદાચ એકાદ તીર્થસ્થાનમાં આપઘાતનો યોગ મળી શકશે. રાણીએ તેથી રાજેન્દ્રને તીર્થયાત્રા કરવા જવાની પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી એક નાના સરખા રિસાલા સાથે રાણીને તેણે તીર્થયાત્રાની પરવાનગી આપી. પ્રારંભ નર્મદાતટનાં તીર્થસ્થાનોથી કરવામાં આવ્યો. ચાણોદ–કન્યાળી તરફ જતાં માર્ગમાં ડભોઈ નજદીક તેગા નામના એક નાના સરખા ગામડા આગળ રાણી રત્નાળી દેવીનો રિસાલો પહોંચ્યો ત્યારે રાણીને અસહ્ય દર્દ થવા માંડયું. એ વખતે સાયંકાળ પડી ગઈ હતી; એટલે રિસાલાએ ગામને પાદરે પડાવ નાખ્યો અને રાત વીત્યા પછી પ્રાતઃકાળે ત્યાંથી આગળ પ્રયાણ કરવું એમ ઠરાવ્યું.”

“રાજેન્દ્ર!” ગોરજીએ વીશળદેવને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “માનવીનો જીવ જ્યારથી ગર્ભમાં હોય છે ત્યારથી જ તેના ગ્રહોનો યોગ શરુ થાય છે. એ શરૂઆત જન્મ પછી જ થાય છે એમ ન માનવું. તમે

વીસ માસથી તમારી માતાના ઉદરમાં તપ સેવ્યું હતું. તમારા અનિષ્ટ ગ્રહોનું બળ તેથી કમી થયું હતું અને શુભ ગ્રહોનું જોર વધવા માંડયું હતું. તેગા ગામને પાદરે જ્યાં તમારાં માતુશ્રીના રિસાલાનો પડાવ હતો તે ગામમાં મારો કામચલાઉ વસવાટ હતો. તે રાત્રિને વખતે અચાનક પાદરમાંથી હું પસાર થતો હતો. મેં તે વેળા કોઈ સ્રીના આર્ત્તનાદ સાંભળ્યા. તપાસ કરતાં તે મહિષી રત્નાળી દેવીના હતા, એમ જણાયું. મેં પૂછપરછ કરી અને તમામ હકીકત જાણી લીધી. તરત જ મેં મારી વિદ્યાનો પ્રયોગ અજમાવ્યો. ધ્યાન ધરતાં, રાણી મેલી વિદ્યાના પ્રભાવથી કષ્ટાય છે એમ મને માલૂમ પડયું."

"મેલી વિદ્યા?" વીશળદેવે પૂછ્યું.

"હા. મંત્રતંત્રના સાધકો ઘણી વાર પોતાના મંત્રબળથી ગર્ભિણીઓના ગર્ભ થંભાવી શકે છે. મંત્રોનો એ દુરુપયોગ છે; પણ તે રીતે તેમને સાધનારાઓ પડયા છે, માટે તેને મેલી વિદ્યા કહેવામાં આવે છે. પણ એ મેલી વિદ્યાનો પ્રતિકાર હંમેશાં યુક્તિપ્રયુક્તિથી થઈ શકે છે. રાજન્! તમારાં માતુશ્રીની પીડા જોઈને મેં તેમને ઉગારવાનો અને પીડામુક્ત કરવાનો ઠરાવ કર્યો."

"ધન્ય!" વીશળદેવથી બોલી જવાયું.

"નહીં. એવું કાંઈ ન બોલશો. અમારા જેવાઓનો જે ધર્મ છે, તે બજાવવાનેજ હું તત્પર થયો. મેં યોગવિદ્યાના પ્રભાવથી શોધી કાઢ્યું કે, મેલો પ્રયોગ કેવી રીતે અજમાવવામાં આવેલો છે." ગોરજીએ કહ્યું: "કોઈકે અડદનું પૂતળું બનાવીને તેના પર મંત્રતંત્ર અજમાવીને માટીના એક ઘડામાં ઘાલ્યું હતું અને તે પૂતળા સમેત તે ઘડો જમીનમાં ઊંડાણમાં દટાવ્યો હતો. જ્યાં સુધી તે ઘડો તે જગ્યાએ દટાયેલો રહે ત્યાં સુધી ગર્ભિણીને પ્રસૂતિ થાય નહીં, એવો એનો પ્રભાવ હતો."

"અરર ! એવું દુષ્કર્મ કોણે કર્યું હશે ?" વિશળદેવે પૂછ્યું.
"અભિલાષી એક બાતકો, તામે હોત વિરોધ, એવું એક જણે કહ્યું છે." ગોરજીએ જવાબ દીધો: "રાણીને પ્રસૂતિ થાય અને તેનો પુત્ર ભાવી રાજા થાય એ જેઓને ગમતું ન હોય અને પોતાના સંતાનના રાજપદની જેમને અભિલાષા હોય તેઓ સિવાય આવું કામ કોણ કરાવે ?"

"હં. હવે સમજાયું."

"જે સમજ્યા હો તે મનમાં રાખજો; કારણ કે અદ્યાપિપર્યંત મર્હૂમ રાણાએ કોઈને આ માટે સ્વમુખે દોષિત કહ્યા નથી." સોમેશ્વરદેવે કહ્યું.

"રાણાશ્રીના ઉદાર સ્વભાવનો એ પુરાવો છે." ગોરજીએ કહ્યું: "આ કાર્ય જેઓએ કર્યું હતું તેઓને પાછા પાડવા માટે મેં તરતજ યુક્તિ પ્રયોજી. તત્કાળ મેં તે રિસાલાના મુખ્ય માણસને એક દાસી સાથે વિદાય કર્યો અને તેની સાથે વધાઈ દેવરાવી કે, મહિષી રત્નાળી દેવીને પુત્ર પ્રસવ્યો છે."

"ખોટી વધાઈ ?" વીશળદેવે પૂછ્યું.

"હા. તદ્દન ખોટી. આ એક યુક્તિ હતી અને તેમાં મેલી વિદ્યાને ફોકટ બનાવવાનો હેતુ હતો. એ હેતુ તરત જ પાર પડ્યો. રાણીના રિસાલાનો મુખ્ય માણસ અને દાસી, રાણીના મુકામેથી ગયાં તે પછીને બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ૮ વાગે રાજન્ ! તમારો જન્મ થયો !"

"મેલી વિદ્યા વ્યર્થ જવાથી ?" વિશળદેવે પૂછ્યું.

"હા." ગુરુદેવ સોમેશ્વરે કહ્યું: "યતિ મહારાજે એ બાબત મારી સમક્ષ અને મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ સમક્ષ પુરવાર કરી આપી હતી. કેવી રીતે તે હું આપને કહું. રાણીનાં એ માણસોએ પ્રાતઃકાળમાં ૭ વાગ્યાના અરસામાં ધોળકે આવી પહોંચીને વધાઈ આપી કે,

યુવરાજનો પ્રસવ થયો છે અને રાણી રત્નાળીદેવીની તબિયત ઘણી સારી છે. આથી રાણા વીરધવળને અતિશય હર્ષ થયો. પુત્રરત્નના જન્મની ખુશાલીમાં તેમણે ઘેરઘેર સાકર વહેંચાવી, ગરીબોને અન્ન–વસ્ત્ર આપ્યાં, કારાગ્રહમાંના કેદીઓને બંધનમુક્ત કર્યા અને શહેરમાં મોટો તહેવાર ઉજવાયો. આ વખતે કોઈને ખેદ નહીં થયો હોય એમ અમારું માનવું હતું; પણ વસ્તુતઃ તેમ ન હતું. ગોરજી મહારાજે કહ્યું છે તેમ, કોઈક દ્વેષી સ્પર્ભિલાષીઓ જેમણે મંત્રતંત્રને પ્રભાવે દુષ્કર્મ કર્યું હતું તેઓનો પાસો અફળ નીવડવાથી તેઓને ચિન્તા થઈ અને તેઓએ તેને પરિણામે એક એવું પગલું ભર્યું કે જે તેમને પોતાને જ ઘાતક નીવડયું."

"એ શું પગલું હતું?" વીશળદેવે પૂછયું.

ગોરજીએ જવાબ દીધો: "જે માટીનો ઘડો જમીનમાં દાટવામાં આવ્યો હતો, તેને પવનનો સ્પર્શ થાય તો આ મેલી વિદ્યાનો પ્રયોગ અફળ થાય, એવું હું જાણતો હતો. જમીનમાંના ઘડાને પવનનો સ્પર્શ કેમ કરાવવો? ખાડો ખોદનારાઓનેજ તે ખાડામાં પાડવાના ઈરાદાથી મેં પુત્ર–જન્મની ખોટી વધાઈ મોકલ્યાથી જેઓએ ઘડો દટાવ્યો હતો તેઓએ તે ઘડાવાળે સ્થળે જઈને તપાસ કરી જોઈ. તેઓએ કોદાળી વતી તે સ્થળનું ખોદકામ કર્યું. તેમના કમનસીબે કોદાળી તે ઘડાને વાગી; જેથી તે ફૂટી ગયો અને જ્યારે ખાડો ખુલ્લો થયો ત્યારે અડદના પૂતળાને પવનનો સ્પર્શ થયો, તેજ પળે મહિષી રત્નાળીદેવીને પ્રસવ થયો."

"આ બધું આપે કેવી રીતે જાણ્યું?" વીશળદેવે પૂછ્યું.

મેં તો યોગવિદ્યાથી તેઓના આ કામની વાકેફગારી મેળવી; પણ પછીથી મેં જાતે ધોળકે આવીને ગુરુદેવ તથા મંત્રીશ્વરને બંનેને તે સ્થળે લઈ જઈને ખાડો, ભાંગેલું માટલું, અડદનું પૂતળું વગેરે બતાવ્યાં હતાં."

"એમનું કહેવું બરાબર છે," સોમેશ્વરદેવે કહ્યું: "એમણે રાજમહિષીની આ સેવા બજાવી એમ છતાં પણ એના બદલામાં

એક રાતી બદામ પણ લીધી ન હતી. અદ્યાપિપર્યંત, વત્સ, તારો જન્મ તેમને આભારી હોવા છતાં, તેમણે તે બદલ કશું જ લીધું નથી. અમે તે વખતે એમને જ્યારે ઘણો આગ્રહ કર્યો હતો ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે, 'આ કુમાર રાજગાદીએ આવ્યા પછી જો મને ઇચ્છા થશે તો માગીશ.' "

" બેશક, તેઓ જે માગશે તે આપવા તૈયાર છું." વીશળદેવે કહ્યું.

" રાજમાતાએ ગઈ કાલે મને કહેવરાવ્યું હતું કે, આ ગોરજીને બોલાવો અને તેઓની વાંચ્છના શી છે તે જાણી લો. મેં તેમને બોલાવ્યા છે."

" કહો, હું આપનું શું પ્રિય કરું?" વીશળદેવે યતિને પૂછ્યું.

" જૈન સાધુઓ, જૈન દેવમંદિરો અને જૈન પ્રજાનું આપે રક્ષણ કરવું, બસ એજ મારું પ્રિય." ગોરજીએ કહ્યું.

" એમાં તો આપે કશું જ ન માગ્યું." સોમેશ્વરે કહ્યું: "કારણ કે, આ આજ્ઞા તો મહૂંમ રાણાની હતી જ અને નવા રાણાએ તેમની તમામ આજ્ઞાઓ પાળવાનો ઢંઢેરો પીટાવી દીધેલો છે. માટે આપ બીજું કાંઇ માગો."

ગોરજીએ કહ્યું: " વીશળદેવનો જન્મ ડભોઇ કસ્બામાં થયો છે. તેમનું બાળપણ તે કસ્બામાં વીત્યું છે માટે ડભોઇની તેઓ કાંઇ નામના કરે, એ સિવાય મારે બીજું કાંઇ માગવાનું નથી."

વીશળદેવ આ યતિની નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી બેશક ચકિત થયો; પણ તેની બીજી માર્ગણીએ તેના મનમાં નવા અભિલાષ જગાડયા. તેણે જવાબ દીધો: " આપની એ વાંચ્છના હું પૂરી કરીશ. મારા જન્મસ્થાનની મહત્તા હું વધારીશ."

★

[૩]

માલવેન્દ્રની ગુજરાત પર ચડાઈ

રાણા વીરધવળના અવસાનનો ઘા રુઝાયો ન હતો તેવામાં અચાનક વીરમદેવને ક્રૂર કાળદેવે ઝડપી લીધો, અને વીરમગામમાં તથા ધોળકામાં ચોમેર શોક છવાઈ રહ્યો. રાજકુળ પર આવેલી આ કુદરતી આફતમાં પ્રજાએ ત્રણ દિવસ કામકાજ બંધ કરીને સમભાવ દર્શાવ્યો. વીરમદેવ ચાહે તેવો હતો પણ આખરે તો પોતાનો ભાઈ હતો, એ લાગણીથી મહારાજા વીશળદેવના હૃદયમાં જે શોકછાયા છવાઈ તે કેમે કરીને દૂર થઈ નહીં. વીશળદેવના મનમાં પોતાના ભાઈના મૃત્યુથી એટલો બધો આઘાત લાગી ગયો કે, તેનું ચિત્ત ઘણા દિવસ સુધી બેચેન રહ્યું. તેને અન્ન ભાવે નહીં; રાજકાજમાં તેનું ચિત્ત ચોંટે નહીં; મૂઢમૂઢ સ્થિતિમાં તે આખો દિન બેસી રહે; રાત્રિએ તેને નિદ્રા આવે નહીં; અન્ન પર તેને રુચિ રહે નહીં.

મહારાજાની આ પરિસ્થિતિ રાણી જોયા કરતી. એને લાગ્યું કે, આ ખેદ કોઈ પણ ઉપાયે દૂર કરવાની જરુર છે. તે મનમાં ચિન્તન કરતી રહેતી કે, કઈ રીતે તેનો ઉદ્વેગ દૂર કરું. વીશળદેવને તે રાજવૈદનું ઔષધ લેવા કહેતી તો તે ના પાડતો, બગીચામાં અથવા નગર બહાર ફરવા જવા સૂચવતી તો તે ના પાડતો. ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચવા કહેતી તો તે ના પાડતો. હમેશાં તે પ્રલાપો કરતો:

"ભાઈ! તું ગયો? મને અંતિમ મિલન પણ થવા ન દીધું? આપણે સાથે ઊછરેલા; સાથે રમેલા; આપણે બાલ્યમસ્તીમાં આનંદ કરેલો... ભાઈ! તું મને હરઘડી યાદ આવે છે!" કોઈ વાર તે એટલે સુધી કહેતો કે, "પિતાજીએ તો માત્ર તને વીરમગામનો ગરાસ આપ્યો હતો પણ જો મારું ચાલ્યું હોત તો મેં તને અર્ધું રાજપાટ આપી દીધું હોત!"

આ વિષાદઘેરી સ્થિતિ દિનપ્રતિદિન એટલી બધી વધી ગઈ કે, હવે તો તેને દૂર કરવા માટે બીજાઓની સહાય લેવી એવો રાણીએ વિચાર કર્યો. નાગેશ્વર મહેસૂલ વસૂલ કરવામાં ગામડાંઓમાં ફરતો હતો. મંત્રીશ્વર તીર્થયાત્રાએ ગયા હતા. ગુરુદેવ સોમેશ્વર પંડિત વારંવાર આવતા અને તેને શોક દૂર કરવા માટે ઉપદેશ દેતા; પણ તે વ્યર્થ નીવડયો હતો.

રાણીના હૃદયમાં એક નવો વિચાર સ્ફૂર્યો. શૂરવીરોની ખિન્નતા રણક્ષેત્ર જ દૂર કરે છે. મહારાજાને રણક્ષેત્રમાં પ્રેરવાની જરૂર છે; અને યુદ્ધ માટેની એક તક રાણીને પાટણ પર ચડાઈ કરવાની લાગી. ધવલગૃહ ગુજરાત નથી. ગુજરાતનું પાટનગર પાટણ છે. જેને ગુર્જરેશ્વર થવું હોય તેણે પાટણની ગાદી લેવી જોઈએ. ધવલગૃહના મંડલેશ્વરમાંથી વીશળદેવે ગુર્જરેશ્વર બનવું જ જોઈએ. અત્યારની ખિન્નતા દૂર કરવાનો આ એક જ ઉપાય છે.

મૃણ્મયીદેવીએ ગામડાંમાં દૂત મોકલીને નાગેશ્વરને તાબડતોબ પાછો બોલાવ્યો અને તેને પોતાનો ભેત કહ્યો. રાજેન્દ્રની ખિન્નતા દૂર કરવા માટે આ એક જ ઉપાય ઉચિત છે એમ તે બન્નેએ ઠરાવ્યું અને એ ઠરાવ વીશળદેવ મારફત નક્કી કરાવવા તેઓ તેની પાસે ગયાં.

વીશળદેવ આકાશપટ તરફ નિહાળતો એક બારીમાં ઊભો હતો.

રાણીએ પ્રથમ દાખલ થઈને કહ્યું: "નાગેશ્વર આવ્યો છે. નવા સમાચાર લાવ્યો છે."

"ક્યાં છે તે? એને બોલાવો."

નાગેશ્વરે આવીને કહ્યું: "મહેન્દ્ર, આપની આ સ્થિતિ? આપનું વદનસરોજ ફિક્કું પડી ગયું છે. શરીરમાં જાણે રક્ત ન હોય એવી શ્યામતા છવાઈ ગઈ છે."

"નાગેશ્વર, મારા ભાઈને હું ભૂલી શકતો નથી."

"મહારાજ, શ્રી. રામચંદ્રજીએ સીતાદેવીનો ત્યાગ કર્યો તે પછી તેઓ તેમને કદાપિ ભૂલી શકતા ન હતા. તેમને કશું જ ગમતું ન હતું અને પ્રતિદિન બેચેન રહેતા. એ સમયે ગુરુ વશિષ્ઠ મુનિએ રાજસૂય યજ્ઞની સૂચના રજૂ કરી હતી અને ક્ષાત્રધર્મની ખાતર શ્રી. રામચંદ્રજીએ તે વધાવી લીધી હતી. હું આપને દિગ્વિજય માટે નીકળી પડવા વિનતિ કરું છું."

"મહારાજ!" રાણીએ ટેકો દેતાં કહ્યું: "અમાત્ય ખરું કહે છે. ક્ષત્રિયોનો માનસિક વિષાદ દૂર કરવાનો એક માત્ર ઉપાય રણભૂમિ છે. અને આપનું લક્ષ્ય તો જાણીતું છે. મંડલેશ્વરમાંથી આપે ગુર્જરેશ્વર થવાનું છે."

"અને એનો સુયોગ પણ અત્યારે બહુ સરસ છે." અમાત્યે કહ્યું: "પાટણપતિ મહારાજ ભીમદેવના સૈન્યમાંથી ઘણા સૈનિકો યુદ્ધને અભાવે છૂટા થઈ ગયા છે. પાટણને..."

"બેશક, મહારાજાએ સર કરવું જોઈએ; અને ગુર્જરેશ્વર બનવું જોઈએ." રાણીએ વાત ઉપાડી લીધી અને અજબ જોમ લાવીને કહ્યું: "મહારાજ, આપનું જીવંત સ્વપ્ન પાટણપતિ થવાનું છે. આપે એ માટે અત્યારનો મોક્કો પસંદ કરવો જોઈએ. હું તો પાટણપતિના સૈન્યમાં થયેલી ક્ષીણતા પર લક્ષ નથી આપતી પણ

કહું છું કે, ભલે તે ભીમદેવ મહારાજ દ્વિગુણિત સેના તૈયાર કરે પણ શત્રુની અસંખ્ય સેનાથી વીર ક્ષત્રિય ઓછો શેહ ખાઈ જાય છે? મને તો એ સંબંધમાં લેશ પણ શંકા નથી કે, જ્યાં આપ સમ શૂરવીર હો; જ્યાં નાગેશ્વર સમો આપનો દક્ષબાહુ હોય અને જ્યાં સૈન્યનો એકેએક સૈનિક આપને ખાતર રણમેદાનમાં ઝૂઝવાની અને 'કાં તો જય અથવા તો સ્વર્ગ' મેળવવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠો હોય ત્યાં સામા લશ્કરની મગદૂર શી છે કે, તે આપના પર જય મેળવે?"

'બેશક બેશક." નાગેશ્વર બોલ્યો: "મહારાજ જ્યાં રણભૂમિમાં પગ મૂકે કે, ધવલગૃહ અને તેના તાબાના ખંડીઆઓની પ્રજામાંથી પણ હું સંખ્યાબંધ નવલોહીઆઓની સેના ઊભી કરી શકું તેમ છું. અને અમારું સૈન્ય તો એકેએક મર્દ બચ્ચાનું છે. મહારાજ નળરાએ જેમ ગળીઅલ અશ્વોના કાનમાં મંત્ર ફૂંકીને તેમને સેંકડો યોજન પ્રબળ ગતિથી કાપનાર બનાવી મૂકયા હતા તેમ મહારાજ વીશળદેવનું સૈન્યનું નેતૃત્વ જ પ્રત્યેક ગુજરાતીના હૃદયમાં અનેરો ઉત્સાહ પ્રકટાવશે."

"હું તો મહારાજને વારંવાર એજ કહેતી રહી છું કે, પાટણ પર આક્રમણ કરવું જોઈએ અને આ તકે હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, જો મહારાજ રણક્ષેત્રમાં જાય તો હું પણ સાથે જવાની. હું ક્ષત્રાણી છું. મર્દ મહારાજાધિરાજની મહારાણી છું. મારે પાટણની ગાદીએ ગુર્જરેશ્વરી તરીકે બેસવું છે. મારા અભિલાષની સિદ્ધિ માટે મારે મહારાજની સાથે યુદ્ધભૂમિમાં ઝંપલાવવુંજ જોઈએ. મહારાજ! ઊઠો, ઇક્ષ્વાકુ કુલ્લોત્પન્ન મહારાજ રામચંદ્રજીએ રાજસૂય યજ્ઞ કરીને ખેદ દૂર કર્યો હતો; આપ પાટણ સર કરીને ખેદ દૂર કરો. રણદેવીનું ખપ્પર ભર્યા વિના, પટ્ટણીઓનાં માથાં રણમાં રગદોળ્યા વિના આપ એ ગાદીના અધીશ્વર કદાપિ થઈ શકશો નહીં સિંહના મુખમાં મૃગ એમ ને એમ આવી પડતાં નથી એ માટે સિંહે શિકારે નીકળવું જોઈએ. ઊઠો, સૈન્યને હાકલ કરો. આ ક્ષણેજ આપણે પ્રયાણ કરીએ."

વીશળદેવ ક્યારનોય આ બધું શાંતિથી સાંભળી રહ્યો હતો. પાટણપતિ થવાની તેને અભિલાષા તો હતી પણ તેમાં એકજ મૂંઝવણ હતી. ભીમદેવ કે ત્રિભુવનપાળની હયાતી પર્યન્ત પાટણ પર ચડાઈ કરવી નહીં, એવું વચન મંત્રીશ્વરે તેની પાસેથી લીધું હતું. નાગેશ્વર કે નાગલ્લદેવીને એ ખબર ન હતી કે, રાજા વચનથી બંધાઈ ગયો છે. મંત્રીશ્વર અને રાજચિંતકારી લવણપ્રસાદ, ભીમદેવની હયાતી સુધી વીશળદેવ પાટણ પર ચડાઈ ન કરે એવું ઈચ્છતા હતા, એ વાત તો જાણીતી હતી; પણ વીશળદેવ એક વાર ઈચ્છે તો તેઓની સામે થઈને પણ પાટણ સર કરી શકે, એવું નાગેશ્વર અને નાગલ્લદેવીનું માનવું હતું; તેથી તેઓએ બન્નેએ તેને એજ સલાહ આપી. એક બાજુ તેઓએ ક્ષાત્રવટની વાત કરી ત્યારે બીજી બાજુ વીશળદેવ મૂંઝાયો કે, ગુપ્ત વચનની વાત પ્રકટ શી રીતે કરી દઉં? જો તે પ્રકટ નથી કરતો તો મારે ક્ષત્રિય તરીકે યુદ્ધ-પ્રયાણ કરવું જ જોઈએ. રાણીએ અને અમાત્યે દાખવેલી અભિલાષામાં તેઓ ખોટાં તો ન હતાં.

વીશળદેવે બહાનું કાઢ્યું: "પણ મંત્રીશ્વર અહીં નથી એટલે..."

નાગેશ્વર બોલ્યો: "એટલે કાંઈ આપના પ્રયાણને ઓછો વાંધો આવે તેમ છે? આપ અને મહારાણી કર્ણાવતી જઈ પહોંચો. હું મંત્રીશ્વરની પરવાનગી મેળવીને આપણી સેના સહિત આવી પહોંચું છું. મંત્રીશ્વરથી મહારાજાના આ યોગ્ય અભિલાષને કોઈ રીતે દાબી દઈ શકાય નહીં."

"બરાબર છે." રાણીએ કહ્યું: "અમે કર્ણાવતી પહોંચીને શોભીએ છીએ."

વીશળદેવનું હૃદય ના પાડતું હતું તે છતાં તેણે કેવળ રાણીની ગુર્જરેશ્વરી થવાની અભિલાષાને ખાતર અને નાગેશ્વરની સમક્ષ કે

રાણીની સમક્ષ પોતે ક્ષાત્રવટ દાખવતાં પીછેહઠ કરે છે એવો દેખાવ થાય નહીં, તે ખાતર બેળે બેળે કર્ણાવતી-પ્રયાણની હા પાડી.

નાગેશ્વરે મંત્રીશ્વરને સંદેશો કહાવ્યો કે, "અગત્યની મંત્રણા માટે આપની સલાહની જરુર છે; માટે ધોળકે પધારો." બે દિવસ વીત્યા અને મંત્રીશ્વર આવ્યા. નાગેશ્વર તેમની પાસે ગયો અને વાત છેડવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં પહેરેગીરે આવીને સમાચાર આપ્યા કે, શ્રીમાન તેજપાળ અગત્યના કામે મળવા માગે છે. મંત્રીશ્વરે તેને આવવા દેવા કહ્યું નાગેશ્વર ઊઠીને જવા તૈયાર થતો હતો. તેને મંત્રીશ્વરે બેસી રહેવા કહ્યું.

તેજપાળે આવતાંવેંત ખબર આપી: "માળવાનો રાજા ગુજરાત પર ચડાઈ લાવે છે!"

મંત્રીશ્વરે આશ્ચર્ય પ્રદર્શિત કર્યું. નાગેશ્વર ખુશ થયેલો દેખાયો. તે ગણગણ્યો: "ભલે આવે ને! ગુજરાતીઓ પોતાનું પાણી બતાવી તેને મ્લાન મુખે જ પાછો કાઢશે!"

મંત્રીશ્વરે તેજપાળને પૂછ્યું: "એ સૈન્ય ક્યાં છે?"

"માળવાની હદમાંથી તે બહાર નીકળી ચૂક્યું છે અને ગુજરાતની સરહદ તરફ કૂચ કરી રહ્યું છે."

"તે કોઈ અમુક શહેર તરફ કૂચ કરે છે કે?"

"હજી એ જાણવાનું બાકી છે. પણ ગુપ્તચરોએ શત્રુદળની સંખ્યાનું માપ આંક્યું છે." તેમાં દશ હજાર શૂરા માલવીઓ છે. તેઓએ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, ગુજરાત સર કરવું."

"હું પણ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, મહારાજ વીશળદેવ સાથે જઇને હું એ માલવ સૈન્યને પરાજિત કરીશ." નાગેશ્વરે કહ્યું.

બન્ને ભાઈઓ એકબીજા સામે જોઈ રહ્યા. બાદ મંત્રીશ્વરે

પોતાની આંખ મીંચી થોડોક વખત વિચારમાં ગાળ્યા પછી એકાએક નાગેશ્વરને પૂછ્યું:

"તું આ યુદ્ધનો સરસેનાપતિ થઈશ કે, નાગેશ્વર ?"

"હું સરસેનાપતિ! મને માન તો મોટું આપો છો, મંત્રીશ્વર! પણ—" તેણે આમ કહીને તેજપાળ તરફ નજર કરી.

મંત્રીશ્વરે કહ્યું: "તને માળવાની ચડાઈના લશ્કરના કામ-ચલાઉ સેનાપતિ તરીકેનો હોદ્દો હું અત્યારે જ સુપરદ કરું છું. મારા ભાઈ તેજપાળ તારી સાથે રહેશે પણ કેવળ તારાં સલાહકાર તરીકે. વસ્તુતઃ તું જ આ યુદ્ધમાં સેનાપતિ રહીશ."

"પણ મારા અધિનાયક તો રાજેન્દ્ર જ રહેશે." નાગેશ્વરે કહ્યું.

"એ સબંધમાં જેમ મહારાજ વીશળદેવની ઈચ્છા હોય તેમ કરજે પણ લક્ષમાં રાખજે કે, આ યુદ્ધપ્રસંગમાં જો રાજેન્દ્રના દેહને લેશ પણ આંચ આવશે તો તારું મસ્તક સલામત નહીં રહે."

"કબૂલ છે." નાગેશ્વર મોટે સાદે બોલ્યો: "આપ પણ એક વાત સ્મરણમાં રાખજો કે, જીત કિંવા રણભૂમિ પર દેહવિસર્જન એજ આખરી નિર્ણય સાથે હું જાઉં છું-નિર્માલ્યની માફક પરાજય લઈને પાછો આવવા માટે હું નથી જતો."

"નાગેશ્વર!" તેજપાળે તેના ગૌરવભર્યા શબ્દો સાંભળીને ગંભીર વાણીથી કહ્યું: 'તારા વીરત્વનો મને અને મારા મુરબ્બી ભાઈને પૂર્ણ પરિચય છે. અમે માત્ર તારી તલવાર માટે જ નહીં બલ્કે તારા ગુણોને માટે મગરુર છીએ. આ યુદ્ધમાં મારા ભાઈએ મને તારો સલાહકાર નીમ્યો છે, પણ મને કહેવા દે કે, હું તને તારી બુદ્ધિશક્તિથી કામ લેતો જોવા ઈચ્છું છું તેથી હું તારો કામ-ચલાઉ મદદનીશ બનીશ-તારા હાથ નીચે કામ કરીશ."

નાગેશ્વર આ સાંભળીને મંત્રીશ્વર તરફ જોઈ રહ્યો. મંત્રીશ્વરે તેના મુખ ઉપરના ભાવ નિરખીને કહ્યું। "લગીરે શંકા લાવવાની જરુર નથી. તેજપાળ તને દગો દેશે એવી જો શંકા હોય તો, તું કહે તેવા આકરા સોગંદ તારી અને મારી સમક્ષ હું તેને લેવરાવું."

"નહીં." નાગેશ્વર બોલ્યોઃ "હું એમના વિષે શંકા નથી કરતો પણ મારા જેવા અજાણ્યાને સલાહ આપવાનું કામ તેઓ છોડી દે તો ક્યાંક સવળાને બદલે અવળું પગલું જ ભરી બેસાયને–એ શંકા મારા મનમાં ઉદ્ભવી છે."

"મદદનીશ સલાહ આપી શકે છે." મંત્રીશ્વરે કહ્યુંઃ "એ સલાહ માનવી કે ન માનવી, એ કામચલાઉ સેનાપતિ પર નિર્ભર છે."

"બસ, ત્યારે હવે મારે ગુંચવાવાની જરુર નથી."

"તું તારે ઘેર જઈ યુદ્ધ–પ્રયાણની સર્વ તૈયારીઓ કર; અને શહેરના મુખ્ય દરવાજે આવી પહોંચ." તેજપાળે નાગેશ્વરને સૂચવ્યું.

એ સૂચના લક્ષમાં રાખીને નાગેશ્વર પોતાને ઘેર જવા ઊપડ્યો. બંને ભાઈઓએ એ પછી ગુજરાતની કેટલી સેના મોકલવી, કેવે પ્રકારે અને ક્યાં માલવપતિને રોકવો વગેરે બાબતોમાં મંત્રણા કરી. આ દરમિયાન એક–બે ગુપ્ત દૂતો તેજપાળ પાસે આવી ગયા. શત્રુદળ ક્યાં છે તેની માહિતિ આપી ગયા

બરાબર મધ્યરાત્રિનો સમય થયો ત્યારે ધવલગૃહ નગરીની સીમમાં ગુજરાતી સૈનિકો આવીને એકઠા થવા લાગ્યા. જોતજોતામાં એ સીમાડાનો પ્રદેશ જાણે એકાદ વિશાળ તીડનું ધાડું કોઈ ખેતર પર પડ્યું હોય તેમ સૈનિકોથી ભરચક થઈ ગયો અને હજી તો એ સૈનિક–દળ વિસ્તરતું જતું હતું ત્યાં રણશીંગું ફૂંકાયું, એનો

રણનાદ સાંભળીને ધવલગૃહના એક મકાનમાંથી માથાથી તે પગ સુધી બખ્તર વડે ઢંકાયેલો એક જુવાન સ્ફૂર્તિથી બહાર નીકળી પડયો. તે પોતાના ઘરના ઉંબરા ઉપર ઊભો રહ્યો એટલામાં તે મકાનના અંદરના ભાગમાંથી એક લલના હસતી હસતી બહાર આવી. તેના હાથમાં કુમકુમપાત્ર હતું; પુષ્પહાર હતો. જુવાને પોતાના મોં ઉપરનું ઢાંકણુ ખુલ્લું કર્યું. લલનાએ કુમકુમ–પાત્રમાંથી તેના કપાળમાં કુમકુમ–તિલક કરીને તેને પુષ્પહાર પહેરાવતાં રુપેરી ઘંટડીના રણુકાર સમા સ્વરે કહ્યું: "વીરા, વિજય વરી વહેલા વળજો."
"અને બહેની, જો પરાજય થશે તો તું ફરી મારું મોં નહીં જુએ." એટલું કહી મોં પરનું ઢાંકણુ ફરીથી પહેરી લઇ, ઘોડેસવાર થઈ, તેણે નગરની સીમ તરફ ઘોડાને મારી મૂકયો.

★

[૪]

કર્ણાવતીની સીમમાં ચકમક

મધ્યરાત્રિના સમયે જ્યારે ધવલગૃહની સીમમાં ગુજરાતનું સૈન્ય એકઠું થતું હતું ત્યારે નગરમાંથી જે બખ્તરધારી યુવક ઘોડેસવાર થઈને સીમ તરફ જતો હતો તેણે શહેરમાંથી પસાર થતાં પ્રજાજનોને સુખે નિદ્રામાં પોઢેલા નિહાળ્યા; રસ્તાઓ લગભગ જનશૂન્ય જોયા; અને કોઈક સ્થળે નગરરક્ષકોને ચોકી કરતા દીઠા. અનેક રસ્તાઓ વટાવ્યા પછી એક સ્થળે એક મકાન આવતાં અચાનક તેને કાંઈ યાદ આવ્યાથી તેણે ઘોડો થોભાવ્યો. તે ગણગણ્યો " અરે...આને તો હું વિસરી ગયો! એને કાંઈ આ વખતે નિરાંતે પોઢવા દેવાય?"

તેણે મકાન આગળ આવી બારણાં ખખડાવતાં ખખડાવતાં બૂમો મારીઃ "મામા, ઓ સિંહમામા! મામા! બારણા ખોલો."

જવાબ મળ્યો નહીં. તેણે બારણાં ખૂબ ખખડાવ્યાં. થોડી વારે નજદીકના એક મકાનના મેડાની બારીમાંથી કોઈએ જવાબ દીધોઃ "કોણ છો તમે? સિંહમામા અહીં નથી. જુઓને, એમના મકાને તો મોટું ખંભાતીઉં લાગેલું છે!"

"સજ્જન, નીચે આવશો? હું અમાત્ય નાગેશ્વર છું." યુવકે જવાબ દીધો.

"આવું, મહારાજ." તે માણસે કહ્યું અને થોડી પળોમાં તેણે નીચે આવી પોતાનું મકાન ખોલ્યું.

"તેઓ ક્યાં ગયા છે, એ તમે જાણો છો?" નાગેશ્વરે પૂછ્યું.

"મહારાજ, એમની વાત તો હું જાણતો નથી પણ એટલું જાણું છું કે–રાત પડી કે તરત એક સાંઢણી અહીં આવી હતી. સાથે એક સવાર હતો. સવારે એમનાં વહુને એક કાગળ આપ્યો હતો. તે વાંચ્યા પછી "ચાલો હું આવું છું" એમ કહી તે સાંઢણી પર બેઠાં હતાં. જતાં જતાં અમને પાડોશીઓને મકાનનો ખબર રાખવા કહેતાં ગયાં છે. આ સિવાય અમને બીજી કશી ખબર નથી."

"ઠીક." એમ કહી નાગેશ્વર ફરીથી ઘોડેસવાર થયો અને સીમ તરફ ફરીથી જવા લાગ્યો.

સાંઢણી સાથે સવાર કેમ? તે જાતે પોતાની પત્નીને લેવા કેમ નહીં આવ્યો હોય? કાંઈક આફત? કાંઈક રાજકીય ખટપટ? કાંઈક તરકટ? વગેરે વગેરે શંકાઓ નાગેશ્વરને થઈ રહી. તે બોલ્યો: "બધું બનવા જોગ છે. પણ એની પંચાત પછી. અત્યારે તો યુદ્ધ–પ્રયાણ એજ કર્તવ્ય."

સીમમાં જઈ પહોંચતાં અસંખ્ય મશાલોના પ્રકાશમાં જાણે કીડીઆરું ઉભરાયું હોય તેમ તેણે સૈનિકો એકઠા થયેલા અને તેની જ રાહ જોતા દીઠા. જેવો તે તેમની વચ્ચે જઈ પહોંચ્યો કે તરત જ "મહારાજ વીશળદેવનો જય!" "સેનાપતિ નાગેશ્વર મહારાજનો જય" એવા ગગનભેદી સ્વરો વાતાવરણમાં ગાજી રહ્યા. એ જયગર્જનાઓએ આ શૂરા જુવાનના સ્વદેશવત્સલ હૃદયમાં ઝણકાર જગાડ્યો. પોતાની તેજસ્વી તલવાર ચમકાવતો તે પોતાના ઘોડા ઉપર ઊભો થઈ ગયો અને ખુલ્લા સ્વરે સૈનિકોને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો: "મારા ગુજરાતી સુભટો! તમે પ્રયાણ કરો તે પહેલાં એક વાત કહી દઉં છું. તમારે મરણના મુખમાં જવાનું

છે, જ્યાં તમારી કાયાને કોમળ શૈયામાં સૂવાનું નથી પણ રાતદિન તીવ્ર શસ્ત્રાસ્ત્રોની વચમાં રગદોળવાની છે. કાં તો શત્રુનો વિનાશ, કાં તો રણભૂમિમાં આત્મ વિસર્જન! એ સિવાય બીજું કાંઈ જ તમારે કરવાનું નથી; માટે જેઓને પોતાનાં દેહગેહની મમતા હોય તેઓએ અહીંથી પાછા ફરવું. પાંચ ક્ષણોનો સમય આપું છું. નિર્ણય કરી લો."

એક ક્ષણ પણ તેઓએ નિર્ણયમાં ગાળી નહીં. એક વૃદ્ધ જેવો જણાતો સુભટ કહેવા લાગ્યો: "સેનાપતિ મહારાજ, અહીં આવેલાઓમાંથી એક પણ ગુજરાતી પાછો ફરવા માગતો નથી. આપના વડપણ નીચે આપણા ધ્વજને ખાતર મરવાનો અથવા શત્રુને મારવાનો જ નિર્ણય કરીને સૌ અહીં આવેલા છે. ગુજરાતીઓ બાયલા નથી–પોચા નથી–કોમળ નથી અને દેહગેહની મમતા રણમેદાને પડતી વખતે રાખતા નથી, એ આપને અમે પુરવાર કરી આપીશું."

"ધન્ય! પણ જેવું બોલ્યા છો તેવું કરી બતાવો ત્યારેજ મને ખાત્રી થશે." એમ કહી નાગેશ્વરે પ્રયાણ પૂર્વે ધ્વજવંદન-ક્રિયાની આજ્ઞા આપી રણશિંગાં ફૂંકાયાં અને ગુજરાતનો ધ્વજ સૈન્યની વચ્ચોવચ્ચ લાવીને ખડો કરવામાં આવ્યો. એની આસપાસ વિશાળ ખુલ્લી જગ્યા છોડીને સૈન્યની જુદી જુદી ટુકડીઓ વર્તુલાકારે–એક પછી બીજી–એમ અનેક વર્તુલોમાં ગોઠવાઈ ગઈ. જ્યારે તે તમામ ટુકડીઓ અગાઉ વ્યવસ્થિત વર્તુલોમાં ઊભી રહી ત્યારે નાગેશ્વરે ખુલ્લી જગ્યામાંથી ધ્વજ તરફ પોતાનો ઘોડો ચલાવ્યો. એની પાછળ ટંકારખાનાવાળી સાંઢણીઓ ચાલી. નાગેશ્વરે પોતાની સમશેર હવામાં ચમકાવતાંજ ટંકારખાનું ગડગડવા લાગ્યું. શરણાઈઓ વાગી રહી અને એ દરમિયાન પોતાની સમશેર નમાવી "માતૃભૂમિનો જય" એમ બોલીને નાગેશ્વરે ત્રણ વખત ધ્વજની પ્રદક્ષિણા કરી અને એ બાદ પોતાના ઘોડાના આગલા બે પગ ચાલાકીથી નમાવીને તેણે પોતે પોતાનું મસ્તક ધ્વજ તરફ ઝુકાવ્યું.

સેનાપતિની આ ભવ્ય વંદનક્રિયાનું અનુકરણ તમામ સૈનિકોએ કર્યું. તેઓ સર્વ તેની માફક પોતાના ઘોડાઓને નમાવી શકતા નહીં હોવાથી ફક્ત તેમણે પોતાની તલવારો નીચી નમાવી; પોતાનાં મસ્તકે પણ નમાવ્યાં.

આંખના પલકારામાં સેનાપતિએ પોતાનો ઘોડો દોડાવી "કર્ણાવતી તરફ કૂચ કરો" એવી આજ્ઞા આપી. વર્તુલાકારે ગોઠવાયલી ટુકડીઓ છૂટી થઈ અને સેનાપતિ તેમાંથી બહાર પડયો. મોખરે તે, તેની પાછળ તેજપાળ અને તેની પાછળ સૈનિકોની હારબંધ ટુકડીઓએ કૂચ કરી. ધ્વજ ઝાલવાનું કામ જે એક જુવાન સૈનિકને અપાયું હતું તેણે સૈન્ય ઊપડયા પછી ધ્વજ ઉઠાવ્યો અને ટુકડીઓના ઘોડેસવારોની ગતિ કરતાં વધારે ગતિથી પોતાનો ઘોડો દોડાવીને સૈન્યને મોખરે નાગેશ્વરની પણ આગળ તે જઈ પહોંચ્યો.

"જુવાન, તું બહાદુર જણાય છે. શું નામ તારું ?" નાગેશ્વરે તેની સ્ફૂર્તિથી પ્રસન્ન થતાં કહ્યું.

"મહાબાહુ."

"સુંદર નામ ! પણ યાદ રાખજે. ખરા મોકા પર જો સ્ફૂર્તિ નહીં બતાવે તો—"

"મારી ગરદન સેનાપતિ મહારાજની તલવાર નીચે ઝૂકશે; અગર તો હું પોતે જીભ કરડીને મરી જઈશ." મહાબાહુએ કહ્યું: "પણ મારી માતૃભૂમિનો આ ધ્વજ મારા જીવતાં નહીં હાથથી હેઠો પડે કિંવા નહીં માતૃભૂમિને લજવે."

"ઠી...ક" નાગેશ્વરે કહ્યું: "વખત આવ્યે તને મારે એક અગત્યનું કામ સોંપવાનું છે, એ ધ્યાનમાં રાખજે."

સૈનિક નમન કરીને આગળ ને આગળ પોતાના ઘોડાની ગતિ રાખતો રહ્યો.

ગુજરાતની ફોજે કર્ણાવતીની સીમમાં જ્યારે છાવણી નાખી ત્યારે રાત્રિનો ત્રીજો પ્રહર પૂરો થવાની તૈયારી હતી. વીશળદેવ અને તેની રાણી મૃણ્મયી, નાગેશ્વરના સેનાધિપતિપદ નીચે આ ફોજ આવી છે, એ જાણીને ઘણાં ખુશી થયાં. અહીંથી હવે ક્યાં જવું અને કેવે ક્રમે જવું તે માટે મંત્રણા કરવા વીશળદેવે નાગેશ્વર અને તેજપાળને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. રાણી પણ તે મંત્રણા પ્રસંગે હાજર હતી.

"મહારાજ!" નાગેશ્વરે કહ્યું: "માળવાનરેશે ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કર્યું છે."

"શા માટે? શું આપણે તેના મુલક ઉપર ચડાઈ કરવાના છીએ, તે વાત તેના જાણવામાં આવી છે?"

"ના. એ વાત તેઓ જાણતા નથી; પણ હું ધારું છું કે–પોતાનું રાજ્ય વિસ્તારવું એજ તેમનો ઉદ્દેશ હશે."

"તેનું સૈન્ય જ્યાં હોય ત્યાં આપણે તેના પર હલ્લો કરવો જોઇએ." રાણીએ સૂચના કરી.

"તે ક્યાં છે વારુ?" વીશળદેવે પૂછ્યું.

નાગેશ્વર એ વાત જાણતો ન હતો. તેણે તેજપાળ તરફ જોયું. તેજપાળ પોતાની તલવારથી જમીન પર કાંઈક આકૃતિઓ કાઢવામાં રોકાયલો હતો. નાગેશ્વરે તેના ખભા પર હાથ મૂકીને પૂછ્યું: "વીરવર, માળવાનું સૈન્ય ક્યાં સુધી આવ્યું છે?"

"મને પૂછ્યું?" તેજપાળ આશ્ચર્યથી બોલ્યો: "હં...ગુપ્ત દૂતોના સમાચાર મુજબ, તે સૈન્યનું અંતિમ નિશાન પાટણ છે. આવતી કાલે પ્રભાતમાં ત્યાં જઈ પહોંચવાનો તેનો નિર્ધાર છે."

"આવતી કાલે પ્રભાતમાં?!" વીશળદેવ બોલ્યો: "ત્યારે તો આપણે ઘણા દૂર છીએ. અત્યાર અગાઉ આપણે ત્યાં જઈ પહોંચવું જોઈતું હતું. તમે એ તરફ કેમ ન ગયા? અહીં શા માટે આવ્યા?"

"મહારાજ! સેનાપતિજીના નિર્ણયને અમારે માન્ય કરવાનો હતો." તેજપાળે કહ્યું.

પોતાની ભૂલ નીકળે એ મદથી કદાપિ સહન થઇ શકે નહીં. નાગેશ્વર માળવાના સૈન્યની હીલચાલથી અણવાકેફ હતો. તેજપાળને તેની બરાબર ખબર હતી. તેજપાળે સૈન્યની કૂચ વખતે જ પાટણ તરફ પ્રયાણ કરવા કહ્યું હોત તો નાગેશ્વર જરુર તેમ કરત પણ તેજપાળે કહ્યું નહીં અને ઊલટું અહીં એમ જણાવ્યું કે–સેના-પતિના નિર્ણયને પોતાને અનુસરવાનું હતું! શું તેજપાળના અંતઃ-કરણમાં દગો છે? આ વિચારો નાગેશ્વરના મનમાં થઈ રહ્યા.

તેજપાળ પોતાની તલવારથી હજી ભૂમિ પર આકૃતિઓ પાડ-વામાંજ રોકાયલો હતો. એના અંતઃકરણમાં શું છે તે નાગેશ્વરને જાણવું હતું. તેણે તેને પૂછ્યું: "વીરવર, તમે મને કૂચ પહેલાં શત્રુ–સૈન્યના સ્થાનની ખબર કેમ ન આપી?"

"તમે મને પૂછ્યું હતું?" તેજપાળે સામો પ્રશ્ન કર્યો: "સેનાપતિ તમે છો. મારાથી તમારી બાબતમાં શી રીતે ડહાપણ કહેવાય? જેમ તમે ફરમાવો તેમ વર્તવું એ જ અમારો સૈનિકનો ધર્મ છે."

"મેં પૂછ્યું હોત તો તમે મને એ બાબતમાં ખબર આપત?"

"બેશક. મારે ને તમારે મૂળથી જ એવો કરાર છે. સલાહ માગશો તે જરુર આપીશ."

"તમે ચર્ચામાં નકામો વખત ગુમાવો છો." રાણીએ કહ્યું: "નાગેશ્વર, હવે શું કરવું એનો જલદી નિર્ણય કરી લો."

"પાટણ તરફ આપણે કુચ કરીશું" નાગેશ્વરે કહ્યું:

"બસ, હું પણ એજ ઉપાય યોગ્ય ધારું છું." રાણીએ તેને ટેકો આપ્યો.

તેઓ આમ વાતમાં રોકાયાં હતાં તે દરમિયાન હજી પણ તેજપાળ ભૂમિ પર આકૃતિઓ પાડતો રહ્યો હતો. પણ કાંઈ માર્ગ સૂચવતો ન હતો. નાગેશ્વરે જોયું કે રાણી તેને પૂછતી નથી. રાજેન્દ્ર પણ તેને પૂછતા નથી. પોતે પણ શા માટે તેને પૂછે? વારંવાર તેને પૂછવું અને તે કહે તેમ કરવું તો પછી પોતાનું સેનાધિપતિપદ શા કામનું? તેણે નિર્ણય કરી લીધો કે 'તેજપાળની સલાહ લેવાની દીનતા નહી દાખવું.' તેણે વીશળદેવને સંબોધીને કહ્યું: "મહારાજ, કાંઈ જાતની ચિન્તા ન કરશો. તર્કવિતર્ક પણ ન કરશો. શત્રુ-સૈન્ય ક્યાં છે તેની તપાસ હું કરાવું છું; દરમિયાન પાટણ તરફજ આપણે કૂચ કરીશું."

"રાજેન્દ્ર, સેનાપતિનો નિર્ણય એજ આપણો નિર્ણય. ચાલો. આપણે તૈયાર થઈએ" રાણીએ કહ્યું.

તેજપાળ ઊભો થયો. નાગેશ્વરને તેજપાળનું ભારેખમપણું, તેની ચૂપકીદી તેમજ વણમાગી સલાહ નહીં આપવાની વલણ જોઈને તેના પર કંટાળો ઊપજ્યો. પણ તેને જોખમદારીમાંથી તે છટકાવવા માગતો ન હતો તેથી કહ્યું: "વીરવર, તમે રાજીખુશીથી મારા મદદનીશ રહેવા કબૂલ્યું છે; ખરું ને?

"હા." તેજપાળે જવાબ દીધો.

"તો મારા મદદનીશ તરીકે, તમારે માથે હું એક ફરજ નાખું છું. પાટણની કૂચ તમારી દેખરેખ નીચે થશે. અને આપણા સૈન્યે પ્રાતઃકાળ પહેલાં પાટણ પહોંચી જવું પડશે."

"વખત ટૂંકો છે. માર્ગ લાંબો છે. કદાચ વચમાં શત્રુસૈન્ય સાથે યુદ્ધ પણ કરવું પડે. એ સ્થિતિમાં—"

"બહાદુર પુરુષ, શું તમે આ કાર્ય અશક્ય ગણો છો?"

"હું તમનેજ એ કાર્યનું માન લેવા કહેતો હતો."

"અર્થાત્ તમે વણમાગી સલાહ આપતા હતા!" નાગેશ્વરે હસીને તેને ટોણો માર્યો.

એક પળ ચૂપ રહીને તેજપાળે જવાબ દીધો:

"વારુ; તમારા કહેવા મુજબ થશે; પરંતુ ત્યાં ક્યારે પહોંચાય એનો આધાર સંયોગ પર છે, એ પહેલેથી કહી દઉં છું."

"એ તો બધું માર્ગમાં નિશ્ચિંત થઈ શકે તેવું છે." રાણીએ કહ્યું.

નાગેશ્વર ત્યાંથી વિદાય થયો અને સૈન્યની છાવણીમાં જઈને દશ ટુકડીઓના અધિનાયકોને તેણે પોતાની પાસે બોલાવ્યા. તેઓ દરેક સો સૈનિકોની ટુકડીના અધિનાયકો હતા, તેણે તેઓને આજ્ઞા કરી કે: "તમારે ટૂંકામાં ટૂંકો રસ્તો લઈને પ્રાતઃકાળ થતાં પહેલાં પાટણ પહોંચી જવું. તમારું લક્ષ્ય, શત્રુ–સૈન્ય કરતાં વધારે વહેલા ત્યાં પહોંચવાનું હોવું જોઈએ."

"પણ શત્રુ–સૈન્ય ક્યાં છે, મહારાજ?" એક અધિનાયકે પૂછ્યું.

"તમારા માર્ગમાં કદાચ તેની જાણ તમને થશે."

"કેવી રીતે?"

નાગેશ્વરે પોતાના હાથ ઉપરની વીંટી તે અધિનાયકને બતાવી અને કહ્યું: "આ મુદ્રા દેખાડનાર તમને જે બાતમી આપે તે ખરી સમજજો. માત્ર તમે એકજ નહીં, તમારી સાથેના દરેક અધિનાયકે આ મુદ્રા નિહાળી લેવી, એવી મારી આજ્ઞા છે."

દશે અધિનાયકોએ તે વીંટી બરાબર લક્ષમાં લીધી. બાદ નાગેશ્વરે કહ્યું: "તમારે તમારી કૂચ દરમિયાન બીજે ક્યાંય થોભવાનું

નથી. તમારે શત્રુ-સૈન્ય સાથે સામનો પણ કરવાનો નથી. ચૂપચાપ તેના માર્ગથી દૂર રહીને કેમ પાટણ જલદીથી પહોંચાય તે માટે મારતે ઘોડે તમો સૌએ જવાનું છે. બોલો, આ કાર્ય તમારાથી થશે?"

"અવશ્ય થશે."

"અસ્તુ. હવે તમે ઊપડી જાઓ. માર્ગમાં વીંટીવાળો મળશે એ ન ભૂલશો."

થોડીક ક્ષણોમાં એ દશે ટુકડીઓ તયાર થઇને પ્રયાણ કરી ગઈ. તેમના પ્રયાણ સુધી નાગેશ્વર ત્યાંજ ઊભો રહ્યો. એ બાદ તેણે ધ્વજ તરફ નજર કરી. છાવણીની એક બાજુએ ધ્વજ ફરકતો હતો. તે થોડીક પળ વિચારમાં ગાળીને ધ્વજ તરફ રવાના થયો.

સૈન્યનો વાવટો ઝાલનાર યુવક પાસે તે જઈ પહોંચ્યો. તેને જોતાંજ યુવકે વંદન કર્યું. નાગેશ્વરે તેને પૂછ્યું: "મહાબાહુ, તારા પર હું વિશ્વાસ મૂકી શકું?"

"મારા દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી, મહારાજ..."

"તને મારામાં વિશ્વાસ છે!"

"મારા પ્રાણના સંચાલક સ્વયંભૂ જેવા."

"તારું નામ, તારો વેશ અને તારાં કામ સાર્થક કરવાનો મોકો આવી લાગ્યો."

"ફરમાવો મહારાજ, તૈયાર છું."

નાગેશ્વરે તેને પોતાની વીંટી આપી અને ધીમા સ્વરે તેના કાનમાં કંઇક આજ્ઞા કરી. મહાબાહુ તે સાંભળીને ઘડીભર ચોંક્યો; પણ તરતજ સ્ફૂર્તિથી તેણે આજ્ઞા પાળવા નાગેશ્વરને વચન આપ્યું.

તે વાનરની માફક વાવટાની કાઠી પર ચડી ગયો. તેણે વાવટાનું કપડું કાઠી પરથી ઉતાર્યું. તે નીચે સરકી પડ્યો. કપડાની ગડી કરીને

તેણે બગલમાં માર્યું; પોતાના અશ્વ પર સવાર થઈ તેણે નાગેશ્વરને વંદન કરીને અશ્વને એડી મારી. અશ્વે પવનવેગે પ્રયાણ કર્યું.

એજ વખતે સૈન્યને કૂચ કરવાની આજ્ઞા રણશિંગા મારફતે અપાઈ.

"તેજપાળને સોંપાયલી કામગીરી તેણે ઉપાડી લીધી લાગે છે." નાગેશ્વર ગણગણ્યો: "હવે અમો બે વચ્ચે શેતરંજની રમત શરૂ થઈ ચૂકી. જોઉં છું, કોણ જીતે છે!"

ગુજરાતનું સૈન્ય કૂચ કરવાની તૈયારી કરતું હતું તેવામાં નાગેશ્વર સૈન્યના સરંજામખાતામાં જઈ પહોંચ્યો. તેના ઉપરીને તેણે પોતાના શરીર ઉપરનું બખ્તર કાઢી લેવા કહ્યું. બખ્તર ઉતારવામાં આવતાં સરંજામખાતાના ઉપરીએ કહ્યું: "આપ તો ઘરગથ્થુ પોષાકમાં છો!"

"કંઈ ચિન્તા નહીં. એક સૈનિકનો પોષાક હું પહેરી લઈશ." એમ કહી તે પોષાકોના તંબૂમાં દાખલ થયો. એ તંબૂ ઉપાડવાની તૈયારી ચાલતી હતી. નાગેશ્વરે સ્ફૂર્તિથી એક સૈનિકનો પોષાક પહેરી લીધો અને પછી ત્યાં પડેલાં કપડાંઓમાં આમતેમ કેટલીક શોધ કરી. સૈન્યના ધ્વજનાં પાંચછ કપડાં તેમાં હતાં. એક તેણે લઈને પોતાના પોષાકની અંદર છુપાવી દીધું અને પોતે તંબૂ બહાર નીકળ્યો.

ત્યાંથી તે ધ્વજની કાઠી પાસે ગયો. મહાબાહુની પેઠેજ તેણે કાઠી પર ચડી ધ્વજનું કપડું ફરકાવી દીધું અને પછી કાઠી સમેત તે ધ્વજ પોતાની કાંધે લઈને તે રાજેન્દ્રના આવાસ પાસે ગયો. ધ્વજ બહાર મૂકીને તે અંદર પેઠો.

"કોણ છો તમે? કેમ આવવું થયું?" વીશળદેવે તેને જોઈને પૂછ્યું.

"મહારાજ, એક-બે બાબતમાં શંકાઓ પડી તે માટે આવ્યો છું"

"કોણ નાગેશ્વર?!" વીશળદેવે તેનો સ્વર પારખીને કહ્યું: "સૈનિક તરીકે? શા માટે? તારી શી શંકાઓ છે?"

"મહારાજ, પાટણ પહોંચવામાં આપને અને સૈન્યને ઢીલ થાય એનું કારણ આપ સમજી શકયા છો?"

પ્રશ્નસૂચક મુખમુદ્રાથી રાજા તેના તરફ જોઈ રહ્યો.

"મને તો કોઈ જુદી જ શંકા આવે છે." રાણીએ કહ્યું: "નાગેશ્વર! અહીં તને અને તેજપાળને મહારાજાએ શત્રુ-સૈન્યની હીલચાલ જાણવા અને આપણા સૈન્યનો માર્ગ નક્કી કરવા બોલાવ્યા હતા. એમાંનું કશુંજ થયું નહીં–"

"આ પ્રમાણે તો આપણે પાટણ પહોંચીશું નહીં." રાણીએ કહ્યું: "પ્રભુ, મહાશય તેજપાળનાં વાકયો યાદ લાવો: 'વખત ટૂંકો છે. માર્ગ લાંબો છે. કદાચ શત્રુસૈન્યનો ભેટો થાય' વગેરે વગેરે શંકા પડતાં વાકયોનું રહસ્ય શું?"

રાજેન્દ્રને આ પ્રશ્ન કરીને રાણી નાગેશ્વર તરફ જોઈ રહી.

"મને એમાં સાવચેતી સિવાય બીજો ભાવ લાગતો નથી." વીશળદેવે કહ્યું.

"નાગેશ્વર, મારી વિચાર-સરણી સમજાય છે?" રાણીએ પૂછ્યું:

"મહાદેવી, આપ મારી જ વિચાર-સરણીને રાહે છો. મહેન્દ્રને હું એ જ કહેવા આવ્યો છું, પણ આપનો તર્ક કહી દો, પછી હું બોલીશ."

"તો સાંભળ." રાણી બોલી: "અમને પાટણ પહોંચવા ન દેવાં એજ આનો ઉદ્દેશ છે."

"ઘણું જીવો, ગુજરાતની મહારાણી, ઘણું જીવો." નાગેશ્વર આંખમાં તેજ લાવીને બોલ્યો: "મહારાજ, શ્રીમાન્ તેજપાળના એકજ વાક્ય મુજબ હું આપને વિનંતિ કરું છું કે–વખત ટૂંકો છે. માટે હવે આપ મારું કહેવું સાંભળી લો. પાટણમાં આપશ્રી જાઓ તો ત્યાંની તમામ હાલતથી વાકેફ થઈ જાઓ અને પરિણામે આપની જુવાનીનું જોશ પાટણની ગાદી ઝડપવા તરફ ઊછળી રહે એ કારણે મહાન્ મુત્સદ્દીની પ્રેરણાથી તેજપાળે આપને પાટણ જતા રોકવા યત્ન આદર્યા છે. માર્ગમાં જ માલવસૈન્યનો આપને ભેટો થાય અને આપના લશ્કરના બાહુબળથી તેનો પરાજય થાય એટલે આપ કાં તો માલવ–સૈન્યની પાછળ પડી, માળવા તરફ જાઓ અથવા તો બીજા દેશો જીતવા આગળ વધો પણ પાટણમાં તો પગ ન જ મૂકો, એ આનો ગર્ભિત હેતુ છે."

વીશળદેવ ઘડીભર વિચારમાં પડયો. પછી તેણે પૂછ્યું: "પણ હું પાટણની ગાદી લઉં તેમાં શું ખોટું ?"

"મહારાજ ! આપના દાદાશ્રી અને આપના મર્હૂમ પિતાશ્રીની પ્રતિજ્ઞા, આપ વિસરી જાઓ છો." નાગેશ્વરે કહ્યું: "શ્રીમાન્ લવણ-પ્રસાદે મર્હૂમ મહેન્દ્રને સ્પષ્ટ આજ્ઞા આપી હતી કે–પાટણની ગાદી સામે કદી જોવું નહીં અને ફાવે તો પાટણની બહારનો ચાહે તેટલો પ્રદેશ ધવલગૃહ સાથે જોડી દેવો. મંત્રીશ્વર એ કરારને વળગી રહેવા માગે છે. આથી જ મધ્ય રાત્રિ પછી અમારું સૈન્ય ધવલગૃહથી ઊપડયું. આથી જ સેનાપતિ હું ઠર્યો; છતાં પણ સાથે સલાહકાર તેજપાળ રહ્યા. પાટણ પહોંચવાની વાત આપશ્રીએ કરી એટલેજ

તેજપાળે કેવળ ઠંડાપણું બતાવ્યું; ઉપરાંત માર્ગ લાંબો છે વગેરે બહાનાં કાઢયાં પણ, મહારાજ, હું એમ સાબિત કરી આપવા તૈયાર છું કે–પ્હો ફાટતાં પહેલાં પાટણ પહોંચી શકાય છે.”

“હેં ?! નાગેશ્વર, એમ થઈ શકશે ?” વીશળદેવે પૂછ્યું: “જો એમ થઇ શકતું હોય તો સૈન્યનું કામચલાઉ વડપણ તેજપાળને તેં કેમ આપ્યું ?”

“કારણકે, સૈન્ય ભલે પાટણ ન પહોંચે અને માર્ગમાંજ દુશ્મનો સાથે લડે; પણ મારા પ્રભુને તો હું પાટણ પહોંચાડવા માગું છું.”

“બસ. તો પાટણ જલદી પહોંચવાની યુક્તિ બતાવ.” રાણી બોલી: “નાગેશ્વર, અમે પાટણ જલદી પહોંચવા માગીએ છીએ; એટલું જ નહીં પણ ત્યાંની ગાદી પણ હાથ કરવા માગીએ છીએ, એ ચોક્કસ છે. કદાચ વેષાન્તરથી જવું પડે તોયે અમે જઈશું.”

“વેષાન્તરનું કારણ ?”

“પાટણપતિ ભીમદેવ મહારાજ અતિશય માંદા થઈ ગયા છે અને હવે જીવે એમ લાગતું નથી.” રાણીએ કહ્યું: “ન કરે નારાયણ ને જો પાટણમાં કાંઈ ઊંધુંચતુ થાય તો મહેન્દ્ર ગાદીનો લાભ નહીં જવા દે.”

“આપને વેષાન્તર કરીને જવાની જરુર નથી.” નાગેશ્વર બોલ્યો: “અત્યારે ખુલ્લા વેષે ત્યાં પહોંચવા માટે આપને મહત્ત્વનું દેખીતું કારણ એ મળ્યું છે કે માલવેન્દ્રે ગુજરાત પર ચડાઈ કરી છે. આપે તે સમાચાર આપના દાદાશ્રી લવણપ્રસાદને કહેવાને બહાને અને પટણી લશ્કરની મદદ લેવાને બહાને ત્યાં જઈ પહોંચવાનું છે. ધ્વજ આગળથી ગયો છે. ૧૦૦૦ શૂરાઓ પણ ગયા છે.”

"ધ્વજ–સંરક્ષકને આગળ મોકલ્યો છે ?!" વીશળદેવ બોલ્યો: "ત્યારે અહીં આપણા લશ્કરનો ધ્વજ ?"

"મહારાજ, એ ફરફરે છે. એનો સંરક્ષક આપની સાથે અત્યારે વાત કરી રહ્યો છે. મૂળ સંરક્ષક આપને માર્ગમાં મળશે, શત્રુ–સૈન્યને લગતા ઘણા અગત્યના સમાચાર તે આપને કહેશે; અને પછી આપની જ સાથે પાટણ આવશે. ૧૦૦૦ની ટુકડી પણ સાથે રહેશે."

"અહો, ત્યારે તો તેં જબરી ગડમથલ કરી લાગે છે!" વીશળદેવે કહ્યું.

"કેમ ન કરે ?" રાણીએ કહ્યું: "ધવલગૃહનો રાણો પાટણનો મહેન્દ્ર થશે ત્યારે મહામંત્રીશ્વર એને થવાનું છે ને!"

"મહારાણી!" આભારભર્યા વદને નાગેશ્વરે જવાબ દીધો: હું એ પદને લાયક નથી."

"એ અમારે જોવાનું છે."

નાગેશ્વરે કાંઇ ઉત્તર નહીં દેતાં એક કાગળ કાઢીને તેમાં એક નકશો દોર્યો અને પછી તે રાજાને આપતાં કહ્યું: "પાટણ જવાનો ટૂંકામાં ટૂંકો માર્ગ આ છે. આ રસ્તે આપશ્રી જશો એટલામાં તો આપણા ૧૦૦૦ સૈનિકોનો ભેટો આપને થઇ જશે; કારણકે, આપ સાંઢણી પર જનાર છો. તેઓ ઘોડા પર ગયા છે. આપની રક્ષા માટે એ સાંઢણી પર ખાસ એક બહાદુર સૈનિકને હાંકવા બેસાડેલો છે."

"ચાલો મહેન્દ્ર, હવે આપણે ઢીલ ન કરવી જોઈએ." રાણીએ કહ્યું.

"આપને એક અગત્યની વાત કહેવાની..." નાગેશ્વરે કહ્યું: "ધ્વજસંરક્ષકનું નામ મહાબાહુ છે. તેની પાસે એંધાણી તરીકે

મારી વીંટી છે અને આપણો ધ્વજ છે. સૈનિકોનો આપને ભેટો થાય તે પછી મહાબાહુને પાછો રવાના કરશો એટલે તેની અસલ જગ્યાએથી મને છૂટો કરીને તે ગોઠવાઇ જશે.”

ક્ષણાર્ધમાં રાજા–રાણી બહાર આવ્યાં. એક સાંઢણી રાજેન્દ્ર અને રાણીને લઇ જવા તૈયાર ઊભી હતી. તેઓ તે ઉપર સવાર થઈને રવાના થયાં.

નાગેશ્વર સાદા સૈનિકના પોષાકમાં તરતજ ધ્વજ ઊંચકીને સૈન્ય સાથે ભળી ગયો.

★

[૫]

ચકમકમાંથી આગ !

રાજા અને રાણીને લઈને સાંઢણી રાત્રિના ભાગમાં પાટણને રસ્તે જતી હતી. લગભગ અર્ધો રસ્તો તે સાંઢણીએ કાપ્યો હતો. એટલામાં એક ઝાડીમાંથી સનન્‌ન્‌ કરતું એક તીર રાજાના માથા ઉપરથી પસાર થયું.

કોઈકના ઓચિંતા હુમલાની શંકા ઉત્પન્ન થવાથી સાંઢણીને તરતજ બેસાડી દેવામાં આવી.

ઝાડીમાંથી પાંચછ માણસો બહાર ધસી આવ્યા. સાંઢણી હાંકનાર બહાદૂર લડવૈયો હતો. તેણે પોતાની તલવાર મ્યાન બહાર કાઢી અને સાંઢણી પર લટકતી એક ઢાલ પણ હાથમાં લઈને તે હુમલો કરનારાઓની સામે થયો. રાજા—રાણીએ પણ આ હુમલામાં ભાગ લેવાનો ઝટ નિર્ણય કર્યો. સાંઢણી પર બીજી બે તલવારો અને ઢાલો લટકતી હતી. રાજારાણીએ દરેકે તે પોતપોતાના હાથમાં લઈ લીધી અને દુશ્મનોનો સામનો કર્યો.

સાંઢણી હાંકનાર ભારે આવેશથી લડતો હતો. જોતજોતામાં તો તેણે બે દુશ્મનોને સ્વધામ પહોંચાડી દીધા. વીશળદેવે પણ એકને પૂરો કર્યો, પણ બાકીનાઓ તેથી નાસી છૂટયા નહીં અને

લડતાજ રહ્યા. આ ઝપાઝપી ચાલુ હતી તે દરમિયાન ઝાડીમાંથી સન્‌ન્‌ કરતાં ઉપરાઉપરી કેટલાંક તીરો છૂટયાં અને ત્રણે દુશ્મનો એક પછી એક ઘાયલ થઈને ભૂમિ પર પટકાઈ પડયા.

થોડીકજ વારે એક ઘોડેસવાર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. વીશળદેવના ચરણમાં તેણે શીર ઝુકાવી વંદન કર્યું.

"કોણ છો તમે?" વીશળદેવે પૂછયું.

"આપનો એક સૈનિક," એમ કહીને તેણે પોતાની પાસેથી ધ્વજ કાઢીને તલવાર પર ફરકાવ્યો. વીશળદેવને શંકા ગઈ કે નાગેશ્વરે મોકલેલો ધ્વજસંરક્ષક આ જ હોવો જોઈએ. વખતસર આવી પહોંચીને તેણે પોતાનો પ્રાણ બચાવ્યો તેથી તે તેના ઉપર પ્રસન્ન થયો. તેણે પૂછયું:

"સૈનિક, તારું નામ?"

"મહાબાહુ."

"તું અહીં કયાંથી? સૈન્યમાંથી શું નાસી આવ્યો છે?"

"ના મહારાજ." મહાબાહુ બોલ્યો: "જો એમ કરું તો મારી જનુની લાજે—મારી માતૃભૂમિ ગુજરાત લાજે. કર્તવ્યપરાયણતા એજ મારું જીવનસૂત્ર છે. સેનાધિપતિ મહારાજ નાગેશ્વરે મને સોંપેલી એક ફરજ બજાવવા હું ગયો હતો."

"સેનાધિપતિની કાંઈ નિશાની તારી પાસે છે?"

મહાબાહુએ નાગેશ્વરની વીંટી પોતાના ખિસ્સામાંથી કાઢીને વીશળદેવને ચરણે ધરી. એ જોઈને વીશળદેવે કહ્યું: "મહાબાહુ, નાગેશ્વરની આ એંધાણી બરાબર છે. તારી કામગીરીના સમાચાર કહે. શત્રુ-સૈન્ય હાલમાં કયાં છે?"

"શત્રુ-સૈન્ય હજી વિન્ધ્યાચળથી હમણાંજ નીચે ઊતર્યું છે અને તે વિસામો લે છે."

" પ્રાતઃકાળ પહેલાં પાટણ નથી પહોંચવાનું ?"

" પ્રથમ એ ધારણા હતી—જો આપણું સૈન્ય તૈયાર ન થયું હોત તો " મહાબાહુ બોલ્યો: " પરંતુ આપણા સૈન્યે તો તેનો સામનો કરવા માટે જબરદસ્ત સંખ્યામાં ધવલગૃહથી પ્રયાણ કર્યું, એની ખબર માલવ-સૈન્યને પડવાથી તેણે પોતાની યોજના ફેરવી દીધી છે. વિન્ધ્યાચળની ટેકરીઓથી તે હાલમાં આગળ વધવા માગતું નથી. આપણા સૈન્યે તેની સામે ત્યાં મુકાબલો કરવો જોઈશે. મને સેનાપતિ મહારાજે પાટણ તરફ જતી ટુકડીને આ સમાચાર કહેવાનું અને વાવટો તેને આપવાનું કામ સોંપેલું છે. તે મુજબ હું તે ટુકડીને મળવા જતો હતો તે દરમિયાન અહીં ઝપાઝપી થતી જોઈ. આપને અને મહારાણીને મેં ઓળખ્યાં અને પછીની હકીકત આપ જાણો છો."

" મહાબાહુ, " વીશળદેવે કહ્યું: " તેં આજે ખરે સમયે આવી પહોંચીને અમને મદદ કરી છે તે હું વિસરીશ નહીં. પણ હવે તું સૈન્યમાં પાછો જા અને તારી જગ્યા સંભાળી લે."

" મહારાજ! હવે હું સૈન્યમાં પાછો જાઉં ?" મહાબાહુ ગભરાઈને કહેવા લાગ્યો: " કદાચ ત્યાં મારા નામ પર ફીટકારનો વરસાદ વરસી રહ્યો હશે—' દ્રોહી ' ' ધ્વજ—ચોર ' એવાં એવાં ઉપનામ મને મળી ચૂક્યાં હશે. કદાચ મારા માટે દેહાંતદંડની શિક્ષા ફરમાવાઈ ચૂકી હશે."

" ના. " રાણીએ કહ્યું: " તારે બદલે તારો બહાદુર ઉપરી સેનાપતિ નાગેશ્વર પોતે તારા વેષમાં ધ્વજ લઈને તારી જગ્યા સાચવે છે."

" અહો ! ધન્ય છે એવા ઉપરીને ! મને એ વાત એમણે કહી ન હતી. " મહાબાહુ સ્વગત ગણગણ્યો.

" મહાબાહુ, શ્રીમાન્ તેજપાળ તરફથી તારા ઉપર કાંઈ

આફત આવે તો તારા બચાવનો ખાસ આજ્ઞાપત્ર હું તને આપું છું. તે લઈને તું નિશ્ચિંત ચિત્તે પાછો જા.” એમ કહીને વીશળદેવે એક આજ્ઞાપત્ર નીચે મુજબ લખ્યો: “ધ્વજ-સંરક્ષક મહાબાહુએ અમારા પ્રાણની રક્ષા કરી છે. સૈનિક તરીકે કોઈ પણ ગુનાનો તેના પર આરોપ હોય તો તેમાં તેને સંપૂર્ણ માફી આપવામાં આવે છે અને તેને ધ્વજ-સંરક્ષક તરીકે કાયમ કરવામાં આવે છે-વીશળદેવ.”

“મહારાજ, આપની મહોર કરી આપો ને?” રાણીએ સૂચવ્યું.

“પણ મહોરની છાપ પાડવા માટે રુશનાઇ નથી તેનું કેમ?” વીશળદેવે પૂછ્યું.

“મારી આંખમાંનો કાજળ મોજૂદ છે.” એમ કહીને મૃણમયી-દેવીએ પોતાના કોમળ કરની નાજુક અંગુલિથી આંખમાંથી કાજળ કાઢવા માંડ્યો. રાજા ધરી રહ્યો પોતાની આંગળીની મુદ્રા અને રાણીએ તે ઉપર અત્યંત સ્નેહભાવથી ચોપડ્યો કાજળ!

“એક ક્ષુદ્ર સૈનિકના જીવને ખાતર મહારાણીનો આ માતૃભાવ! ધન્ય! મારું જીવ્યું આજ સફલ થયું!” મહાબાહુ બોલવા લાગ્યો.

આજ્ઞાપત્ર પર રાજમુદ્રાનું ચોખ્ખું નિશાન પડી રહ્યા પછી રાણીએ પોતાના કંઠમાંનો એક બહુમૂલ્ય રત્નહાર મહાબાહુને આપવા માંડ્યો. મહાબાહુ તે લેતાં અચકાયો પણ રાણીએ કહ્યું: “હું તને તે નથી આપતી. જો તારે પત્ની હોય તો તેના કંઠમાં તે પહેરાવજે. તને પત્ની ન હોય તો આ હાર પહેરાવવા માટે કોઇ વીરાંગના શોધી કાઢજે.” મહાબાહુને રત્નહાર લેવો પડ્યો.

વીશળદેવે આજ્ઞાપત્ર મહાબાહુને આપતાં કહ્યું: "વીર યુવક, નાગેશ્વરને મારો આ સંદેશો પણ કહેજે." વીશળદેવે ઘણા જ ધીમા સ્વરે તેના કાનમાં કાંઇક કહ્યું અને પછી તે સાંઢણી પર રાણીની સાથે સવાર થયો.

"મહારાજ, આ ધ્વજ ?—"

"લાવ, મને તેની કદાચ જરુર પડશે." મહાબાહુએ વીશળદેવને ધ્વજ આપ્યો. સાંઢણી પાટણ તરફ ચાલી. મહાબાહુએ રાજા–રાણીને વંદન કરી સૈન્ય તરફ પ્રયાણ કરવા પોતાનો ઘોડો મારી મૂકયો.

તેજપાળના વડપણ નીચે કર્ણાવતીથી ઊપડેલું સૈન્ય આગળ ધસ્યું જાય છે. તેજપાળ સૈન્યના મોખરે છે. તેની એક બાજુ ધ્વજ–સંરક્ષક અને બીજી બાજુ રણશિંગાવાળો ઘોડેસવારી કરી રહ્યા છે. ધ્વજ–સંરક્ષક અન્ય કોઈ નહીં પણ મહાબાહુની જગ્યાએ સાદા સૈનિકના વેષમાં નાગેશ્વર છે. સન્યની કૂચ દરમિયાન તેણે જોયું કે–વારંવાર ગુપ્ત દૂતો આવીને તેજપાળને બાતમીઓ આપતા રહે છે. તેજપાળ કોઇ વાર તેથી હર્ષ બતાવે છે; કોઈ વાર ખિન્નતા બતાવે છે; અને કોઈ વાર ધ્વજ–સંરક્ષક તરફ જોઇને ગુસ્સાનો ભાવ બતાવે છે!

જાણે પોતે એક મૂઢ સૈનિક છે, એવો ભાવ ધારણ કરીને ધ્વજ–સંરક્ષક નીચું માથું ઘાલીને પોતાનો ઘોડો હાંકયો જાય છે.

માર્ગ પાટણ તરફનો ન હતો, એ તેણે જોઈ લીધું. તેજપાળ જરુર લશ્કરને શત્રુ સાથે લડાવવા માટે જ લઈ જાય છે, એવી તેને

ખાતરી થઈ. એકાએક ગીચ ઝાડીઓ અને ટેકરીઓનો પ્રદેશ આવતાં તેજપાળે કૂચ બંધ કરવાનો હુકમ આપ્યો. પ્હો ફાટવાની તૈયારી હતી. સૈન્ય થંભી ગયું. તેજપાળે જુદી જુદી ટુકડીઓને ટેકરીઓમાં અને ઝાડીઓમાં છુપાઈ જવાનો અને ત્યાંથી સામેની ટેકરીઓ પર બાણ છોડવાનો હુકમ આપી દીધો. ગુજરાતના સૈન્યે જ્યાં બાણનો વરસાદ શરૂ કર્યો કે સામેના લશ્કરે નિમંત્રણ ઉપાડી લીધું. રણશિંગાં ફૂંકાયાં અને તે બાજુએથી પણ ગુજરાતના સૈન્ય પર તીર છૂટવા માંડયાં.

માલવ-સૈન્ય અને ગુજરાતી સૈન્ય વચ્ચે વિન્ધ્યાચલની ખીણોમાં લડાઈ શરૂ થઇ ગઈ.

તેજપાળ જુદી જુદી ટેકરીઓ પાછળ અને ઝાડીઓમાં જઈ સૈન્યને ઘટતી સૂચનાઓ આપવામાં રોકાયો.

ધ્વજસંરક્ષક એક ટેકરી આગળ ઊભો હતો. એના હાથ સળવળી રહ્યા હતા. બીજાઓને લડતા જોઈને એને લડવું હતું પરંતુ; તે કોઈકની રાહ જોતો હતો. ધ્વજરક્ષા એ તેનું પ્રથમ કર્તવ્ય હોવાથી તે લડી શકે તેમ ન હતો.

કેટલોક વખત વીત્યા પછી એક ઘોડેસવાર ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને બોલ્યો: “નાગેશ્વર મહારાજ! હું આવી પહોંચ્યો છું.”

એને જોઈને ધ્વજ-સંરક્ષકને આનંદ થયો. તેણે તેને પૂછ્યું: “મહાબાહુ, તું ઠીક વખતસર આવી પહોંચ્યો. તારું સ્થાન સંભાળી લે.” મહાબાહુએ ધ્વજ પોતાના હાથમાં લીધો: અને પછી નાગેશ્વરની પૂછપરછથી તેણે વીશળદેવ અને મૃણ્મયી દેવીની કુશળતાના સમાચાર

કહ્યા. તદુપરાંત વીશળદેવે તેને માટે કહાવેલો સંદેશો પણ ધીમેથી કહ્યો.

"ચિન્તા નહીં. હું બખ્તર પહેરી આવું." નાગેશ્વર બખ્તર પહેરી લેવા માટે સરંજામખાતા તરફ જવા તૈયાર થયો. તેણે ઘોડાને એડી મારી ત્યાં તો પાછળથી કોઈકે કહ્યું: "સેનાપતિ મહાશય, લડતા લશ્કરને છોડીને નાસી જાઓ છો કે શું?"

નાગેશ્વરે ક્રોધથી પાછળ જોયું. જુએ છે તો તેજપાળ!

તેજપાળે મહાબાહુને ઉદ્દેશીને કહ્યું: "ધ્વજસંરક્ષક! તેં જાણે મોટી મુસાફરી ખેડી હોય એમ તારા મોં ઉપરનાં રજકણો કહી આપે છે. તારાં કપડાં પર પણ ધૂળ વળગેલી છે. તારો ઘોડો ખૂબ હાંફે છે. તેના મોંમાંથી અત્યંત ફીણ નીકળે છે! આમ કેમ? સાચું બોલ, નહીંતર તને ભારેમાં ભારે સજા થશે."

"મહારાજ, મારી ફરજ બજાવવામાં હું પાછો હઠયો નથી."

"પણ તું ક્યાં ગયો હતો? ધ્વજ–સંરક્ષક તરીકેની તારી ફરજ નાગેશ્વરે કેમ બજાવી?"

"મેં કહ્યું છે તેમાં મારે કાંઇ ઉમેરવાનું નથી, શ્રીમાન."

"તું સીધો જવાબ નહીં આપે?" તેજપાળે આમ કહીને પોતાની તલવાર કાઢીને તેના સામે ધરીને કહ્યું: "ત્યારે સૈનિકોના જૂથ વચ્ચે તેઓનાં તીરથી વિંધાઇને મરવું છે કે એકાન્તમાં તારી મેળે આત્મઘાત કરવો છે? તારા માટે આ બે સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી."

"બન્નેમાંથી એકકે માર્ગ લેવા મારો આત્મા ના પાડે છે." મહાબાહુ બોલ્યો: "મારો ગુનો કાંઈ જ નથી, એની મને ખાત્રી છે."

"તું શત્રુ-સૈન્યની છાવણી તરફ ગયો હતો. તું જાસૂસ છે. તારે બદલે આ તારા હમણાં જ પલાયન કરી જતા ઉપરીએ તારી જગ્યા સાચવી હતી. હવે તું કાંઈક બાતમીઓ મેળવી પાછો ફર્યો છે. તારી જગ્યા તેં ગુપચુપ સંભાળી લીધી છે અને તારો ઉપરી કાઈક બેતમાં અહીંથી નાસી જાય છે. તારા આ ગુનાઓ મારા ગુપ્ત દૂતો મારફત મેં જાણ્યા છે અને તે બદલ તને મોતની શિક્ષા ફરમાવું છું. ચાહે તો મારી આ તલવાર લઈને આપઘાત કર અથવા તો સૈનિકાનાં તીરથી વિંધાઈ જવા તૈયાર થા."

"મહારાજ, શિક્ષા ફરમાવાયા પછી મારે કાંઈ બોલવું ઘટે નહીં એટલે નથી બોલતો. લાવો આપની તલવાર."

તેજપાળે તેને પોતાની તલવાર આપીને કહ્યું: "મારા દેખતાં તારે આત્મહત્યા કરવી જોઈશે."

"જેવો હુકમ." એમ કહીને મહાબાહુએ પોતાના ખિસ્સામાંથી એક પત્ર કાઢીને તેજપાળના હાથમાં મૂકતાં કહ્યું: "શ્રીમાન રાજેન્દ્રે આપને માટે આ પત્ર આપ્યો છે. તે મારા મરતાં પહેલાં હું આપને સુપરદ કરું છું."

"રાજેન્દ્રનો પત્ર?! શું લખ્યું છે તેમાં?" તેજપાળે તે પત્ર હાથમાં લઈને વાંચ્યો. મહાબાહુને અપાયલી માફીનો એ આજ્ઞાપત્ર હતો. એ વાંચતાં જ તેજપાળના હાથ સહેજ ધ્રૂજ્યા. તેણે નાગેશ્વર તરફ જોયું અને કહ્યું: "પ્રપંચી! તેં જ પાણી પહેલાં આ પાળ બાંધી લાગે છે. આ ધ્વજ-સંરક્ષકની માફી તેં જ અગાઉથી મેળવી લાગે છે. નાગેશ્વર! આ પ્રપંચની બાજી ખેલવાનો અર્થ શો? મને તું કામચલાઉ સેનાપતિપદ આપે છે; હું એક સૈનિકને મોતની સજા ફરમાવું છું અને તેની સામે રાજેન્દ્રનો માફીપત્ર ધરવામાં આવે છે!"

"મહાશય !" નાગેશ્વર બોલ્યો: "એનો અર્થ એ કે એકની સામે બીજાને સોગઠાંના દાવ માંડવાનો હક્ક છે."

"રણક્ષેત્ર શું સોગઠાંબાજીના દાવ માંડવાનું સ્થાન છે?"

"એનો જવાબ આપના મુત્સદ્દી ભાઈ પાસેથી આપે મેળવવાનો છે."

"નાગેશ્વર, મને મળેલી બાતમી પ્રમાણે તેં કોઈ અજબ તરેહથી વર્તવા માંડયું છે."

"કહો જોઈએ, હું કેવી અજબ તરેહથી વર્ત્યો?"

"તેં ૧૦૦૦ ની એક ટુકડીને અહીંથી પાટણ તરફ મોકલી છે. તેં આ ધ્વજ–સંરક્ષકને પણ અહીંથી મોકલ્યો હતો. રાજેન્દ્ર અને મહારાણીને પણ તેં રણક્ષેત્ર તજાવીને પાટણ મોકલ્યાં. મને અહીં લડવાનું કામ સોંપીને તું પોતે પણ હવે જાય છે."

"ગુપ્ત દૂતો મારફત આપ ઠીક ઠીક ખબરો મેળવો છો; પરંતુ મારે દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે–એના હેતુઓ આપના ખ્યાલમાં આવી શકશે નહીં; તેથી હું તે વિષે વિગતવાર ખુલાસો નહીં કરતાં ફક્ત એટલું જ કહીશ કે, રણક્ષેત્રમાંથી નાસી જવું એ નથી નાગેશ્વર સમજતો કે નથી રાજેન્દ્ર વીશળદેવ સમજતા. રાજેન્દ્રના મહાન શૂરવીર સૈનિકો અને તેઓના પ્રબળ સેનાપતિ હાજર હોય ત્યારે રણક્ષેત્રની ચિન્તા તેમણે કરવાની હોય જ નહીં. એક નહીં, અનેક રણક્ષેત્રોથી પણ વધારે જરુરી કાર્ય માટે રાજેન્દ્રે પોતે જ અહીંથી જવાનું નક્કી કર્યું અને ગયા. હું પલાયન કરી જતો નથી નાગેશ્વરે કદી પીઠ બતાવી નથી. નાગેશ્વરની તલવારની ધારનું તીખાપણું પળવાર પણ મોળું પડતું નથી. નાગેશ્વર પોતાની નાગરજાતિને કદી લજવતો નથી."

"આથી વધુ ખુલાસા કરવા તું ના પાડે છે?"

"હા. આથી વધુ હું આપને કહી શકતો નથી."

"તો હું અને તું એક સાથે કામ કરી શકીશું નહીં. આ લશ્કર લડે છે. તેની સરદારી તને ધોળકેથી જ સોંપાયલી છે. તારે ફાવે તો એને લડતું મૂકીને તું જતો રહે અને ફાવે તો તેની સરદારી લઇ લડ. હું અહીંથી ચાલ્યો જાઉં છું."

"ક્યાં?"

"જ્યાં પ્રપંચ નહીં ખેલાતા હોય, જ્યાં મારા ભગવાન તિર્થંકરની ભક્તિ શાન્તિપૂર્વક થઇ શકશે ત્યાં." તેજપાળ ગંભીર બનીને બોલવા લાગ્યો: "મારી તલવાર હવે મારા હાથમાં નથી, એ ઠીકજ થયું છે. તલવારનો માર્ગ હું હવે નહીં લઉં. મને ખેદ થાય છે કે, સલાહકાર તરીકે મને સ્થાપીને પણ તેં ઘમંડથી કામ લીધું છે. મને પૂછ્યા વિના તેં આ લડાઇના મેદાનમાં રાજખટપટ ખેલી છે. નાગેશ્વર! તારી જગ્યા રાજમંદિરોમાં છે. તું લડાઇનાં મેદાન માટે તને યોગ્ય ધારે છે પણ તે મને મંજૂર નથી. મેં તારી સાથે રહેવામાં ભૂલ કરી; પણ એ ભૂલનો મને બરાબર પાઠ મળ્યો. જુવાન! તેં મારું માનભંગ કર્યું છે, એનો સંતાપ જો હું વધારે કરું તો કદાચ મારે તારી સાથે દ્વન્દ્વ-યુદ્ધ કરવું પડે. હું ધારું તો એક પળમાં તને ચાંચડની પેઠે ચોળી નાખું; પણ ના, ભાઈ વસ્તુપાળે મને ખામોશી રાખવા કહી છે. અને તે હું ધારણ કરી રહ્યો છું. વીરનો ધર્મ એ કે-પોતે જેને મારી શકે તેને ક્ષમા આપે. તું શેખી કરે છે કે-તેં કદી પીઠ બતાવી નથી. મેં તો તને ખુલ્લું પુરવાર કરી આપ્યું છે કે-તેજપાળ શત્રુનો સામનો કરવા માટે શત્રુ-સૈન્યના સ્થાનમાં ધસી જાય છે. આ લશ્કર અહીં લડે છે, એ તેનો પુરાવો

છે. બસ, હવે મને વધુ ન બોલાવીશ. મને તારા પર કંટાળો ઊપજ્યો છે. તને રુચે તેમ કરજે. હું તને ક્ષમાપના આપીને તિર્થક્ષેત્રો તરફ વિદાય થાઉં છું."

તેજપાળ સ્ફૂર્તિથી ઘોડેસવાર થયો. નાગેશ્વર તેના ઘોડા પાસે જઈ તેને વિનંતિ કરવા લાગ્યો: "મુરબ્બી, આટલા બધા કઠોર ન થાવ. આપને આ ક્રોધ ન છાજે. સૈન્ય પૂછશે તો હું તેને શું કહી શકીશ? આપે સદાને માટે રણક્ષેત્રનો ત્યાગ કર્યો એમ મારે કહેવું? સૈન્ય આપના માટે શું ધારશે, એનો ખ્યાલ કરો."

"ઠીક થયું કે–તેં આ બાબતનો ઉલ્લેખ કર્યો." એમ કહીને તેજપાળે પોતાની પાસેથી એક પત્ર કાઢીને નાગેશ્વરના હાથમાં મૂકતાં કહ્યું: "ભાઈ વસ્તુપાળે રણક્ષેત્રમાંની મારી વિદાયનું કારણ આમાં સમજાવેલું છે." નાગેશ્વર તે પત્ર વાંચતો રહ્યો અને તેજપાળે ઘોડાને એડી મારીને ઘોડો દોડાવી મૂક્યો.

એ પત્રમાં નીચે મુજબ લખાણ હતું:

"સેનાધિપતિ નાગેશ્વર, તમને અમારી આજ્ઞા છે કે શત્રુ–સૈન્ય સહિત લડાઈ શરુ થાય એટલે ભાઈ તેજપાળને લગારે આનાકાની વિના તરત જ છૂટા કરી દેજો. સૈન્ય પર કુલ સરમુખત્યારી તમારી જ છે. લડાઈ સાદ્યંત તમારે જ લડવાની છે. ગુજરાતનું નાક તમારે જ રાખવાનું છે. માળવાની જીત નાગેશ્વરે મેળવી એવી નામના થવી જ જોઈએ–લિ. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ."

નાગેશ્વરે મોટે સાદે આ ચિઠી વાંચી. મહાબાહુ તેની સામે ઊભો હતો. તેણે તે સાંભળી. તેણે એકદમ ધ્વજ ઊંચો કરીને અતિ ઉત્સાહથી મોટે સાદે પોકાર કર્યો: "સેનાપતિ મહારાજ નાગેશ્વરનો જય!"

"જય સિવાય બીજા કશાની વાત જ ક્યાં છે, મહાબાહુ ?" નાગેશ્વરે કહ્યું: "તું જાણે છે કે, હું તો બખ્તર પહેરવા જતો હતો પણ ભોળા અને શૂરવીર તેજપાળને એમાં હું નાસી જતો જણાયો ! અસ્તુ. જે બન્યું તે તો હવે ન બન્યું બનનાર નથી. લડાઈ તો લડવી જ છે અને જય પણ મેળવવો જ છે."

"મહારાજ, કોઈ પણ સૈનિક આપના વિષે એવું કહી શકે તેમ નથી કે—આપ રણક્ષેત્ર છોડી નાસી જવાનો સ્વપ્નમાં પણ પ્રયત્ન કરો. મને આપનો પ્રત્યક્ષ પરિચય તો ટૂંકો છે; પણ આપના અનેક પૂર્વ-કાર્યોનો અપ્રત્યક્ષ પરિચય ઘણો છે. હું આપને એ કહેતાં ખોટી ખુશામદ કરતો નથી, કે ગુજરાતના એકેએક યુવકના આપ પ્રાણ છો. આ યુદ્ધમાં આપ સેનાપતિપદે છો, એ સાંભળીને જ કેવળ હું અને મારી પેઠે અનેક ગુજરાતી યુવકો તેમાં જોડાયા છીએ."

મહાબાહુને ધ્વજ બરાબર સંભાળવાનું કહીને નાગેશ્વર રણભૂમિનું અવલોકન કરવા પોતાના ઘોડા ઉપર આગળ વધ્યો. તેને માલૂમ પડયું કે—આને રણભૂમિ કહી શકાય નહીં. અહીં તો ઝાડીઓ અને ટેકરીઓની પાછળ રહીને પોતાના જીવનું રક્ષણ કરતા બન્ને બાજુના લશ્કરીઓ સામસામાની કતલ કરવા મથે છે. એમાં પણ કોઈ તરેહનો ઢંગધડો નથી. એકાદ ગુજરાતી એકાદ ટેકરીની પાછળથી ડોકીઉં કરીને સામેની ટેકરી પર અદ્ધરસદ્ધર તીર ફેંકે છે. કોઈ માળવીને તીર વાગે તો ભલે—નહીંતર ટેકરીને અથડાઈને પાછું પડે છે. આવી જ રીતે માલવીઓ પણ અદ્ધરસદ્ધર તીરો છોડે છે. આને લડાઈ કોણ કહે ? લડાઈ એટલે તો સામે મોંએ મારામારી અને જીવસટોસટના સોદા. અસંખ્ય માણસોનું એક જૂથ તેની સામેના તેવાજ બીજા જૂથ સામે બરોબર સામનો કરે; સામસામાના દેહ પર થઈને આગળ જવાનો લોહીતરસ્યો પ્રયાસ કરે; શત્રુઓનાં

માથાં ભચોભચ કાપીને, શૂરાઓનાં વર્તુલો ભેદીને અને પુષ્કળ સાહસ ખેડીને જાનની પણ પરવા કર્યા વિના જ્યારે ઝઝૂમે ત્યારેજ તે લડાઈ કહેવાય. બાકી આ તો બચ્ચાંની સંતાકુકડીની રમત થઇ !

ગુજરાતનું સૈન્ય સંતાકુકડીની રમત રમે, એમાં કશો જયવારો ન થાય. એ રીતે તો માલવી લશ્કરને કંઈ મુદ્દત સુધી વિન્ધ્યાચલમાંથી ખસેડી ન શકાય. તે લશ્કરને કોઈ નવી તરકીબથી–કોઇ નવી યુક્તિથી–કોઈ નવા સાહસથી વિન્ધ્યાચલની ટેકરીઓનો ઓથ છોડાવવોજ જોઈએ.

નાગેશ્વરે આવો રંગ જમાવવા ઇચ્છયો અને તે સંબંધી કંઇ કંઈ ગડમથલ તે પોતાના દીલમાં કરતો રહ્યો.

[૬]

" રાજાનું વચન "

કર્ણાવતીથી સાંઢણી પર સવાર થઈને પાટણ જવા નીકળેલાં વીશળદેવ અને મૃણ્મયી, " એ પાટણ દેખાય ! " " એ આવ્યું ! " " હવે તો ઘણુંજ થોડે દૂર છે ! " એમ માંહોમાંહે વાત કરતાં સાંઢણી હાંકનાર પાસે ઝડપથી સાંઢણી હંકાવતાં હતાં, તે દરમિયાન તેઓને માર્ગમાં એક દૂત મળ્યો. તેણે નમન કરીને વીશળદેવને કહ્યું: " એક અગત્યનો સંદેશો લાવ્યો છું, મહારાજ ! "

" કોના તરફથી ? " વીશળદેવે પૂછ્યું.

" મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ તરફથી. તેમણે આપને આપવા માટે એક તલવાર મોકલાવી છે અને વિનંતિ કરી છે કે—માર્ગમાં તેઓ એકલાજ નિર્જન સ્થાનમાં બેઠા છે. તેમનું મસ્તક છેદી નાખશો તો કોઈને ખબર પડશે નહીં. માટે તેમ કરીને તે પછી આપ પાટણમાં પગલાં માંડશો. "

" દૂત ! દીવાનો થયો છે કે શું ? આવો સંદેશો કોઈ મોકલે ખરું ? "

"મહારાજ! મારું કહેવું ખોટું હોય તો આપ ખાત્રી કરો. તેઓ જાતે અહીંથી લગભગ ૧૦૦ વાર દૂર બેઠેલા છે. એમણે આવો સંદેશો કહેવડાવ્યો ન હોય તો જૂઠું બોલવા માટે બેશક આપની સમક્ષ મારી ગરદન મોઝૂદ છે."

"ચાલ, આગળ થા. મારે ખાત્રી કરવી જોઈએ."

દૂત આગળ ચાલ્યો અને સાંઢણી તેને પગલે પગલે ચાલી. ખરેજ, દૂતે જણાવ્યા પ્રમાણે આશરે ૧૦૦ વાર સુધી પહોંચતાંમાં માર્ગમાં મંત્રીશ્વર બેઠેલા જણાયા. વીશળદેવ અને મૃણ્મયી સાંઢણી પરથી ઊતર્યા અને તેમની પાસે ગયાં.

"મુરબ્બી, આ દૂત શું બકે છે? તલવારથી શું આપનું મસ્તક છેદવાનું છે? મને લાગે છે કે, તેણે નશો કરેલો છે."

"રાજેન્દ્ર! એણે તમને શું કહ્યું?"

વીશળદેવે દૂતે કહેલો સંદેશો શબ્દશઃ ઉચ્ચાર્યો. મંત્રીશ્વરે કહ્યું: "એનું કહેવું અક્ષરેઅક્ષર સાચું છે. મેં તેને કહ્યા પ્રમાણે જ તેણે તમને કહ્યું છે. રાજેન્દ્ર! વર્ષોથી તમારા વડીલોની અને તમારી તેમજ ધવલગૃહ, પાટણ અને અખિલ ગુજરાતની એકનિષ્ઠાથી સેવા બજાવનાર આ ઘરડું પાન આજ તમને મોઢામોઢ કહે છે કે, વગર સંકોચે એનું મસ્તક છેદી નાખો."

"મંત્રીશ્વર, શા માટે આવી માગણી કરો છો? મારાથી એવું કાર્ય થઈ શકે પણ ખરું? એવી ઘોર હત્યા રાક્ષસ પણ ન કરે."

"વીશળદેવ, તમારે પાટણ જવું છે ને? ભીમદેવ મહારાજની ગાદી લેવી છે ને? મારી સાથે વાદવિવાદમાં વખત ગાળીને તમે

પોતેજ ઢીલ કરો છો. મારી આંખડીની વચ્ચેથી દૂર કરી નાખો. ફાંસ રુપે નડતર થઈ પડેલાનો નાશ કરો; અને નિશ્ચિંત ચિત્તે આગળ વધો." દૂત તરફ જોઈને મંત્રીએ કહ્યું: "સામંત, મહારાજને તલવાર આપ." દૂત વીશળદેવના ચરણમાં તલવાર ધરી રહ્યો. તે હાથમાં લઈ જોરથી દૂર ફેંકી દઈને વીશળદેવ બોલ્યો:

"પિતા તુલ્ય મંત્રીશ્વર, શા માટે મારી નકામી હાંસી કરો છો? આપનો આમાં કાંઈ ઉદ્દેશ છે?"

"મારો ઉદ્દેશ હું સમજાવું એટલી સ્વસ્થતા, એટલી ધીરજ અને એટલો અવકાશ, રાજેન્દ્ર! તમને નથી. પ્રભાતનો પહોર થતાં પહેલાં તમારે પાટણ જવાની ઉતાવળ છે અને તમે ત્યાં પહોંચો તે પહેલાં જગતમાંથી નષ્ટ થવાની મને ઉતાવળ છે!"

વીશળદેવ સહેજ વાર માટે ચૂપ રહ્યો અને પછી બોલ્યો: "મંત્રીશ્વર મહારાજ, હું સમજ્યો. હું પાટણ જાઉં તેમાં આપ નારાજ છો તેથી આમ હઠ લઈ બેઠા છો; પણ આપનું કહેવું હું નથી માનવાનો. આપની મરજી નહીં હોય તો પણ હું તો પાટણ પહોંચીશ. આપના દેહને મારાથી આંગળી સુદ્ધાંત અરકાડી શકાય નહીં." મૃણ્મયી તરફ વળીને વીશળદેવે કહ્યું: "ચાલો, રાણી, આપણે સાંઢણી પર બેસી જઈએ. મંત્રીશ્વર આપણી પાછળ પાટણ આવશે."

વીશળદેવ સાંઢણી પર મૃણ્મયીને પહેલાં બેસાડી અને પછી પોતે બેસવા જતો હતો ત્યાં વસ્તુપાળે દૂતને હુકમ કર્યો: "સામંત, જા, પેલી તલવાર લઈ આવ. જે કાર્ય આ યુવાન રાજાએ નથી કર્યું તે કોઈ પણ રીતે થવું જોઈએ."

દૂત તલવાર લઈ આવ્યો. વીશળદેવ ચિકિત્સાની ખાતર ઊભો ઊભો જોઇ રહ્યો કે–વસ્તુપાળ શું કરે છે. મોટે સ્વરે વસ્તુપાળે દૂતને હુકમ કર્યો: " એકદમ મારી ગરદન ઉપર એ તલવારનો ઝાટકો લગાવ. "

" મહારાજ, શા માટે ? " દૂતે પૂછ્યું.

" તારે કારણ જાણવું છે ? તો સાંભળ. " વસ્તુપાળે વીશળદેવ તરફ જોયા વિનાજ સામંતને ઉદ્દેશીને જવાબ દીધો: " ગુજરાતની ગાદી પર હવે નવો સિતારો ચળકે છે ! એનો પ્રકાશ મારા જેવો બુઢ્ઢો ખખ્ખ ઝીલી શકે તેમ નથી. એ સિતારો કેવો છે ? એક વખત યુવરાજ તરીકે જે વચન આપ્યું હોય તે રાજા તરીકે તે ફોક કરે છે ! ભૂતકાળની એને કિંમત નથી. વર્તમાનકાળમાં એના તરંગનેજ એ બહુ મૂલ્યવાન ગણે છે. એવા મહાન્ સિદ્ધાન્તવીરના રાજ્યકાળમાં મારા જેવાં જૂની જર્જરિત ઇમારતોએ હયાતી રાખવી જોઈએ નહીં. "

" મંત્રીશ્વર મહારાજ, શું મારા રાજા વચન ફોક કરે એવા છે, એમ આપશ્રી કહો છો ? " દૂતે પૂછ્યું.

" હા, પાટણની ગાદી મહારાજ ભીમદેવના પુત્ર ત્રિભુવનપાળની હયાતી સુધી પણ નહીં ઝડપવાનું યુવરાજ તરીકે જે વીશળદેવે મને સૂર્યની સાક્ષીએ વચન આપ્યું હતું તે જ વીશળદેવે હવે રાજા તરીકે તે વચન ફોક કરવા ધાર્યું છે ! રાજહઠ એવી વસ્તુ હોય છે: એ જૂના સિદ્ધાન્તોને કચડી નાખે. પૂર્વજોનાં પુન્યની કિંમત ન આંકે. પોતાના મદમસ્ત બાહુબળનોજ વિજય વાંચ્છે. આવી રાજહઠ આગળ હું મારો પરાજય કબૂલ કરું છું અને જગતમાંથી નષ્ટ થવું પસંદ કરું છું. માટે ચાલ, ઝટ કર, મારી ડોક ઉરાડી દે. "

"મહારાજ, મારા અન્નદાતા પર તલવાર ઉપાડતાં મારા હાથ કંપે છે."

"સામંત, તું સિપાહીની ફરજ સમજે છે? સિપાહીની ફરજ ઉપરીની ફર્માંબદારી છે. સિપાહીને એક ફરમાન થાય તે ચાહે તેવું હોય તોપણ તેણે તે પાળવું જોઈએ. મંત્રી રાજાને હુકમ ન કરી શકે; પણ સિપાહીને હુકમ કરી શકે."

"મંત્રીશ્વર મહારાજ, આત્માને ડંખતો હુકમ પણ સિપાહીએ પાળવો રહ્યો?" દૂતે પૂછ્યું.

વીશળદેવને આ સવાલ–જવાબમાં રસ પડ્યો. તે સાંઢણી આગળથી આ બે જણ ઊભા હતા ત્યાં આવી ઊભો રહ્યો.

"સામંત, ફરજ એવી ચીજ છે કે આત્માના કકળાણ છતાં, આત્માના પોકાર છતાં પણ કઠણાઈથી પાળવી જ રહી." વસ્તુપાળે કહ્યું.

"મહારાજ, આપ મારા માલેક છો. આપના પર હાથ ઉઠાવવો એના કરતાં મારી નોકરી છોડી દેવી બહેતર છે; માટે આપને વંદન કરી હું નોકરી છોડી જાઉં છું."

દૂત આમ કહીને વસ્તુપાળનાં ચરણોમાં પોતાની તલવાર મૂકવા ગયો એટલે વસ્તુપાળે તેનો હાથ ઝાલીને કહ્યું: "શું તું મને આત્મહત્યા કરવાની ફરજ પાડવા માગે છે?"

"આપ આત્મ–હત્યા કરશો? શા માટે, મંત્રીશ્વર મહારાજ?"

"એટલા માટે કે, ઈજ્જતભર્યું મૃત્યુ લાવવાના મારા અભિલાષમાં તું સહાયભૂત થઈ શક્યો નથી. મારા આત્મા સમા એક

પ્રિયજનની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થઈ રહ્યો છે તેથી હું મૃત્યુ બહેતર ગણું છું. રાજ્ય-વિસ્તારની આકાંક્ષા, વૈભવપ્રિયતા, સત્તાનો શોખ અને પોતાનાં રાણીને મહારાણી-પદ આપવાનો લોભ ઈત્યાદિએ મારા પ્રિયજનને પ્રતિજ્ઞા-ભંગની સ્થિતિમાં મૂકી દીધો છે. તેની હઠ રાજ-હઠ છે. એમાં સ્ત્રી-હઠ ભળી છે. હવે એ બે હઠ આગળ મારે લાચારીથી આત્મહત્યા કરવી જોઈશે."

"મંત્રીશ્વર મહારાજ!" રાણીએ સાંઢણી પરથી સવાલ કર્યો: "આ સંદિગ્ધ વાણી શું આપે અમારા પરત્વે ઉચ્ચારી છે? એમાં મહારાજ પર આક્ષેપ છે કે, તેમણે પ્રતિજ્ઞાભંગ કર્યો છે, મને કહેશો કે, શું એ સત્ય છે?"

"વીશળદેવને એ પ્રશ્ન કરો:" મંત્રીશ્વરે કહ્યું: "શું પાટણ જવામાં તે પ્રતિજ્ઞાભંગ કરી રહ્યો નથી? એને પોતાને આ પ્રશ્ન હું નથી કરતો કારણ કે, એણે તો પ્રતિજ્ઞા ડૂલ કરીને પણ રાજહઠ લીધી છે!"

વીશળદેવ એકદમ મંત્રીશ્વર પાસે જઈ બોલ્યો: "પૂજ્ય વડીલ તુલ્ય મંત્રીશ્વર મહારાજ! હું અપરાધી છું. યુવરાજ તરીકેની મારી પ્રતિજ્ઞા રાજા તરીકે હું પાળી શક્યો નથી. હું વધને યોગ્ય છું. સિપાહી! તારી તલવારથી મારું મસ્તક છેદી નાખ."

રાણી વિહ્વલ બની ગઈ. સાંઢણી પરથી ઊતરીને નીચે આવીને તે બોલી: "મહારાજ! આપ આ શું બોલો છો? આપે યુવરાજ તરીકે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાની વાત હું જાણતી ન હતી."

"નાગેશ્વર પણ નહોતો જાણતો; ગુરુદેવ પણ નહોતા જાણતા. હું અને પૂજ્ય મંત્રીશ્વર જ તે જાણીએ છીએ. પ્રતિજ્ઞા લેનાર અને પ્રતિજ્ઞા લેવરાવનાર." વીશળદેવે કહ્યું.

"ત્યારે આ પ્રયાણ આપની પ્રતિજ્ઞા વિરુદ્ધ થઈ રહ્યું છે?"

"હા. અને તેથીજ જો મંત્રીશ્વર પ્રાણત્યાગ ઉચિત સમજતા હોય તો બહેતર છે કે, મારે પ્રાણત્યાગ કરવો."

"નહીં, પ્રભો! તમારે કોઇએ પ્રાણ–ત્યાગ કરવાની જરુર નથી. સિપાહી! મારું મસ્તક છેદી નાખ. મેં મહારાજને પાટણ જવા પ્રેર્યા છે. મેં ગુર્જરેશ્વરી થવાના અભિલાષ સેવ્યા છે; પણ મારા પ્રભુની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ એમાં થઇ રહ્યાથી હું જ સજાવાર ઠરું છું."

વીશળદેવે કહ્યું: "બહેતર છે કે, આપણે કોઇ પ્રાણ–ત્યાગ કરીએ નહીં. સિપાહી! તારી તલવાર મ્યાન કર. તારે કોઇનો શિરચ્છેદ કરવાનો નથી. કોઇએ આત્મ–હત્યા કરવાની નથી. અને તારે તારી નોકરી પણ છોડવાની નથી. મંત્રીશ્વર મહારાજ! હું પાટણ **નહીં જાઉં–અત્યારે નહીં, આજે નહીં, ભીમદેવ મહારાજની હયાતીમાં નહીં! ત્રિભુવનપાળના હયાતીમાંયે નહીં.**"

"તો જે ટુકડી પાટણ તરફ ગઈ છે તેને પાછી બોલાવ." મંત્રીશ્વરે કહ્યું.

વીશળદેવે સામંતના હાથમાં નાગેશ્વરની વીંટી આપી અને કહ્યું:

"પાટણ જવાને ટૂંકે રસ્તે ગયેલી ટુકડીના ઉપરીને આ વીંટી બતાવીને કહેજે કે, તમને પાછા ફરવાનો હુકમ છે."

સામંત વીંટી લઈ સાંઢણી પર રવાના થયો. મંત્રીશ્વરે કહ્યું: "રાજા, આ કોઈ સામાન્ય દૂત નથી. કુમારપાળ મહારાજના સમયના પ્રસિદ્ધ ઉદયન મંત્રીનો તે ચોથો વંશજ છે. ઉદયનનો પુત્ર ચાહક, તેનો પુત્ર પદ્મસિંહ અને તેનો આ નાનો પુત્ર સામંતસિંહ છે.

તમારા વિષે, મહારાણી વિષે કે મારા વિષે મેં જે કાંઇ તેની આગળ કહ્યું તે એક ખાનદાન અને આબરુદાર યુવાન આગળ કહ્યું હતું. અહીંનો આ પ્રસંગ તે અહીં જ દટાયલો રાખશે, અને એ બદલ ભવિષ્યમાં એને કોઇ મહાપદ આપવા તમારે વિચારવાનું છે, એ લક્ષમાં રાખજો. હવે તમારી વાત મેં કહ્યું હતું કે–સિંહ કદી તૃણ ન ખાય. તમે આજ પુનઃ સાચા સિંહ ઠર્યા. સદ્ભાગ્યે, સિંહને શોભે એવાં સિંહણ સમાં આ મહારાણી છે. તમને પાટણ જવા કેમ ઇચ્છા થઇ એ હું સમજી ગયો હતો. એ વિષે મેં સહેજ ઇશારો કર્યો એટલે સાચી સિંહણે ડર્યા વિના સત્ય હકીકત ઉચ્ચારીને મારા દીલમાં તેમના માટે વધુ માન ઉપજાવ્યું છે. સમય આવ્યે આ ખરડું પાન જો જીવિત હશે તો પાટણપતિની મહેશ્વરી તેજ થશે અને હવે તમારો સાથી સિંહને શોભે તેવો છે એ માટે તમને ધન્યવાદ આપવા દો. હું નાગેશ્વરની વાત કરું છું. અત્યારે એક રણકેસરીની માફક તે માલવ–સૈન્યનો સંહાર કરી રહ્યો છે."

"ના. સેનાપતિ તરીકે એનું ધાર્યું થતું નથી. આપે તેજપાળની આડખીલી વચ્ચે મૂકી છે, એ આપ ભૂલી જાઓ છો" રાણીએ અધવચ કહ્યું.

"શ્રીમતિ! હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે—વિન્ધ્યાચળની ટેકરીઓમાં અત્યારે આપણું સૈન્ય તેના કુલ સરમુખત્યાર સેનાપતિ નાગેશ્વરની સરદારી નીચે લડી રહ્યું છે. મારા શૂરવીર ભાઇ તેજપાળ તિર્થક્ષેત્રોની યાત્રા કરવા ચાલ્યા ગયા છે."

"હેં? શું આપ સાચું કહો છો?"

"હા. દૂત સામંત તેમની જ પાસેથી મારી કને આવ્યો હતો. ભાઇ તેજપાળ અને નાગેશ્વરને વીર ધ્વજ–સંરક્ષક મહાબાહુના

સંબંધમાં કાંઈક બોલાચાલી થઈ અને તેથી નારાજ થઈને ભાઈ તેજપાળ તલવાર મૂકી દઈને જતા રહ્યા છે. હું એવો સંજોગ બનવાની ધાસ્તી પ્રતિપળે રાખતો હતો પણ એથી લગીરે ખિન્ન થવાનું નથી. નાગેશ્વરમાં જેવી શ્રદ્ધા આપ ઉભયને છે તેવી જ મને છે. કારણ મને એ કહેતાં ગૌરવ ઊપજે છે કે-નાગેશ્વર મારી પ્રતિછાયા છે. મારા ત્રીજા ભાઈ જેવો છે."

રાજારાણી એક બીજા સામે જોઈ રહ્યાં. નાગેશ્વર માટે મંત્રીશ્વરના મુખમાંથી આટલી બધી પ્રશંસા સાંભળીને તેઓ બન્ને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં. મંત્રીશ્વરે કહ્યું: "નૃપાળ! સંદેહ વિના મારું કહેવું સાંભળી લો. મહાગુજરાતના મારા સ્વપ્નની સિદ્ધિ વિષે તમારા યુવરાજપદ દરમિયાન મેં એક વાર તમને વાત કરી હતી. એ વખતે તમને મારી આશાઓના સ્તંભ તરીકે મેં કહ્યા હતા. આજ હું નાગેશ્વરને એ સ્તંભની ઈંટો ચણનાર કુશળ કારીગર કહું છું અને ભવિષ્યવાણી ભાખું છું કે-મારી અધૂરી આશાઓ પૂરી કરનાર એ નાગર યુવક નીવડશે."

"ધન્ય! મંત્રીશ્વર, તમે વિશાળ હૃદયના છો; અને અમારું હિત જ નિરંતર તમારા ચિત્તમાં વસ્યું છે એની મને આજ પૂરેપૂરી ખાત્રી થઈ." વીશળદેવે કહ્યું.

"મને પણ ખાત્રી થાય છે કે..." રાણીએ કહ્યું: "મંત્રીશ્વર બુદ્ધિમાનોના કદરદાન છે; વેરઝેરથી રહિત છે અને સત્તાલોભી નથી."

"પ્રસંગ આવ્યે હું તેની વધુ પ્રતીતિ કરાવી આપીશ, મહારાણી!" મંત્રીશ્વરે કહ્યું: "પણ રાજેન્દ્રને એમના કર્તવ્ય વિષે મારું કહેવાનું હજી બાકી રહ્યું છે. મેં જણાવ્યું તેમ. નાગેશ્વર અત્યારે માળવાના સૈન્યનો સંહાર કરી રહ્યો છે. તે સંહારમાં રાજેન્દ્રે સામેલ

થઈને પોતાનું બાહુબળ દીપાવવું ઘટે છે; એટલું જ નહીં પણ માલવા પછી બીજાં અનેક રાજ્યો પર ચડાઈ કરીને તેમને પોતાનાં ખંડીઆં અને તાબેદાર બનાવવાની જરુર છે. ગુજરાતના ધવલગૃહના રાણાને હસ્તક અસંખ્ય રાજ્યો હોય અને પોતાના ખંડીઆઓના બળ પર તે ઝઝૂમતો હોય ત્યારે તેનો પ્રભાવ શું પાટણ પર આપોઆપ ન પડે ? રાજેન્દ્ર ! આજ આપ પાટણ સર કરવા જતાં વચનને ખાતર પાછા ફરો છો પણ સમય આવ્યે એજ પાટણ પોતાની મેળે પોતાના સિંહાસને આપને સ્થાપશે, એ નિઃશંક સમજી લો."

વીશળદેવના મનમાં વસ્તુપાળના છેલ્લા શબ્દો ગૂંજી રહ્યા. તે મંત્રીશ્વર માટે માનભર્યા વિચારોમાં પ્રવૃત્ત હતો. તેવામાં એક નવો પ્રસંગ ઊભો થયો.

☆

[૭]

માલવેન્દ્રનો પરાજય

એક ઘોડેસવાર પૂરપાટ ઘોડો દોડાવતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે રણક્ષેત્રમાંથી આવ્યો હતો. તે મંત્રીશ્વરને શોધતો આવ્યો હતો. તેણે રાજારાણીને અને મંત્રીશ્વરને નમન કરીને જણાવ્યું કે: "સેનાપતિજી નાગેશ્વરે સવિનય નિવેદન કર્યું છે કે શ્રીમાન તેજપાળ યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી તિર્થક્ષેત્રો તરફ વિદાય થયા છે. એમણે સેનાપતિજીને બતાવેલા આજ્ઞાપત્ર અનુસાર સૈન્યની સરમુખત્યારી સેનાપતિજીએ લીધી છે. માલવસૈન્યને ટેકરીઓની બહાર કાઢવાની અને તેની સામે હાથોહાથ લડાઈ કરવાની દરેક પેરવી સેનાપતિજી કરી રહ્યા છે. એ દરમિયાન સૈન્યની વધુ સંખ્યાની જરુર પડે એવો દરેક સંભવ હોવાથી ઓછામાં ઓછું ૫૦૦૦ નું એક વધુ સૈન્ય મોકલી આપવા કૃપા કરવી."

મંત્રીએ આ સાંભળીને દૂતને પૂછ્યું: "દૂત, સેનાપતિનો ઉત્સાહ કેવો છે?"

"એક મર્દને છાજે તેવો."

"સૈનિકોની શી સ્થિતિ છે?"

"સેનાપતિ મહારાજે આખાયે સૈન્યમાં ફરી વળીને માલવ-સૈન્યના ચૂરેચૂરા કરવાનો એવો તો પ્રબળ ઉત્સાહ પ્રકટાવ્યો છે કે, ગુજરાતને ખાતર ઝૂઝવા પ્રત્યેક સૈનિકે પણ લીધું છે. ટેકરીઓમાં છુપાઇને શત્રુ સામે અત્યારે તેઓ લડતા નથી; પણ શત્રુને તેની ટેકરીઓ તજાવવા માટે એક અવનવી યોજના ઘડવામાં પ્રવૃત્ત છે."

"સૈનિકોનો એથી તો ઘાણ વળી જશે?"

"તોપણ શું? રણક્ષેત્રનો ખરો રંગ મર્દાનગીથી સામે મોંએ લડવામાં છે, એમ એકેએક સૈનિક માને છે અને સેનાપતિ મહારાજે એવો મોકો આપવાનો નિરધાર કર્યો છે. મંત્રીશ્વર મહારાજ! જે વખત જાય છે તેમાં આપ સાંભળશો, કે અમે ગુજરાતનું નાક રાખ્યું છે."

વીશળદેવના હૃદયમાં આ દૂતના શબ્દો સાંભળી, તેના મુખ ઉપરના અજબ લાલીભર્યા ભાવો નિરખી, ઝણઝણાટી ફેલાઈ ગઈ. તે ઉત્સાહમાં આવી જઈને બોલ્યો: "ત્યારે તો યુદ્ધભૂમિની ખરી મઝાની આગાહ તક આવી લાગી જણાય છે. મારા ગુજરાતીઓ ગુજરાતનું નાક જાળવવા જે સમયે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ છે તે સમયે હું શું દૂર બેઠે જોઇ રહું? મંત્રીશ્વર! હું જાઉં છું, આ દૂતની સાથે યુદ્ધ-ભૂમિમાં! અને તમે નાગેશ્વરની માગણી મુજબ ૫૦૦૦ વધુ સૈનિકો મોકલો."

"ધન્ય, રાજેન્દ્ર!" મંત્રીએ કહ્યું: "તમારો નિર્ણય મારા વૃદ્ધ અંગોમાં પણ ઉત્સાહ પૂરે છે. નિશ્ચિંતતા રાખીને આપ ખુશીથી યુદ્ધભૂમિમાં સિધાવો."

"હું પણ રાજેન્દ્ર સાથે જવાની." રાણીએ કહ્યું.

"ઓહો ! એથી વિશેષ રળીઆમણું શું હોઈ શકે ?" એમ કહી મંત્રીશ્વરે તેમના ઉત્સાહને ઉત્તેજન દેતાં આગળ કહ્યું: "કર્ણાટકી વીરાંગના ! આપના ઉન્નત અને વીરત્વભર્યા વિચારોથી હું પૂર્ણ રીતે વાકેફ છું. ભલે આપ પણ રાજેન્દ્રની સાથે જઈ મંગલ પરિણામમાં હિસ્સો લો."

રાજા-રાણી સાંઢણી પર બેસી વિન્ધ્યાચળ તરફ રવાના થયાં. જે દૂત નાગેશ્વર તરફથી આવ્યો હતો તે તેમની આગળ થયો. મંત્રીશ્વરે તે દૂત મારફત નાગેશ્વરને સંદેશો કહેવરાવ્યો: "તમારો ઉત્સાહ જ્વલંત રાખશો. તમને જોઈતી દરેક મદદ તાબડતોબ મોકલી આપવામાં આવશે. મારા પહેલા આજ્ઞાપત્રના છેલ્લા શબ્દો ન વિસરશો અને ગુજરાતનું ગૌરવ જાળવજો."

× × × ×

"વીશળદેવ મહારાજનો જય !"

વિન્ધ્યાચળની ટેકરીઓના એક ઊંચામાં ઊંચા ભાગ ઉપર કૂદકો મારતાં એક સૈનિકે ગુજરાતનો ધ્વજ ફરકાવતાં બૂમ પાડી અને એ બૂમનો ગગનભેદી પડઘો પાડતા બીજા અનેક શસ્ત્રધારી સૈનિકોનું જૂથ, જાણે ટેકરીઓના અંદરના ભાગમાંથી ફૂટી નીકળ્યું હોય તેમ, તે ધ્વજધારીની આસપાસ આવીને ઊભું રહ્યું. રણશિંગાં, ઢોલ ઈત્યાદિ વાજીંત્રો વાગવા માંડયાં અને જયગર્જનાઓ ચાલુ રહી.

ટેકરીઓની નીચેના ભૂમિ-પ્રદેશમાં આ વખતે બે સૈન્યો લડતાં હતાં. એક સૈન્ય ટેકરીઓની નજદીક હતું. અને બીજું સૈન્ય દૂર

હતું. ગુજરાતનો ધ્વજ ટેકરીઓ પર ફરક્યો અને જયનિનાદ શરૂ થયા એટલે ભૂમિ-પ્રદેશમાંનું નજદીકનું સૈન્ય ચોંક્યું. એમાં વચ્ચોવચ્ચ હાથી પર બેઠેલો રજપૂત પોષાકમાં સજ્જ થયેલો યુવક ચોંક્યો અને અચંબાથી તેણે હાથીની નજદીકના ઘોડેસવારોમાંના એકને પૂછ્યું : " વિશુદ્ધવર્મા, આ શું ? ગુજરાતના સૈન્યે દગો કર્યો કે શું ? "

" મહારાજ, લાગે છે તો એમજ. "

હજી તો તેઓ કાંઈ આગળ વાતચીત કરે એટલામાં ભૂમિ-પ્રદેશમાં જમણી અને ડાબી બાજુએથી કૂચ કરીને ધસારો લાવતાં બે મોટાં દળ તેમના જોવામાં આવ્યાં. " જય ગુજરાત ! " " જય ગુજરાત ! " એવા નિનાદોથી આખોએ ભૂમિ-પ્રદેશ ગાજી રહ્યો. ચોગરદમથી તીરોનો વરસાદ છૂટવા લાગ્યો.

" ગુર્જર સેનાપતિએ જબરું છાટકું રચ્યું હોય એમ જણાય છે ! ચારે દિશામાંથી આપણું માલવ-સૈન્ય ઘેરાઈ ગયું ! વિશુદ્ધવર્મા, કોઈ પણ ઉપાયે આપણે પીછેહઠ નહીં કરીએ, ચતુષ્કોણ વ્યૂહ રચવાનો તત્કાળ પ્રબંધ કરો. હું હાથી પરથી નીચે આવું છું. "

× × ×

અમારા વાચકવૃન્દને આ ઘટનાની શંકા-આશંકાના વમળમાં નહીં રાખીએ. વસ્તુતઃ હાથી પર બેઠેલો ક્ષાત્રપોષાકનો પુરુષ તે માળવેન્દ્ર જયસિંહદેવ હતો અને જેને તેણે વિશુદ્ધવર્મા તરીકે સંબોધ્યો હતો, તે તેનો સેનાપતિ હતો. ઉપર વર્ણવેલી ઘટનાથી વાચકો સમજી ચૂક્યા હશે, કે માળવાનું સૈન્ય ટેકરીઓનો પ્રદેશ છોડીને ભૂમિ-પ્રદેશ ઉપર આવ્યું હતું. અને પાછળ ટેકરીઓ પર ગુજરાતનો ધ્વજ ફરક્યો હતો. સામે ગુજરાતનું સૈન્ય લડતું હતું અને બીજી બે જમણી

અને ડાબી દિશાઓમાંથી ગુજરાતનાં વધુ લશ્કરો ધસી આવતાં હતાં. એટલે ચોમેર ગુજરાતી લશ્કરની વચ્ચે માળવાનું લશ્કર ઘેરાઈ ગયું હતું.

ગુજરાતી લશ્કરનો સેનાપતિ નાગેશ્વર જે વાંચ્છતો હતો તે ઘટના બની હતી અને એ ઘટનામાં તેનો પૂરેપૂરો હાથ હતો. માળવાના સૈન્યને પર્વતમાંથી બહાર કાઢવું એ તેની મોટામાં મોટી ઉમેદ હતી. આથી તેણે બે દિવસ સુધી લડાઈ થંભાવીને પોતાના સૈન્યના અમલદારો સાથે ખૂબ મસલત ચલાવી હતી. એ મસલતને પરિણામે એમ ઠર્યું કે, ગુજરાતી સૈન્યે દંભી પીછેહઠ કરવી.

પણ એ ઠરાવ અમલમાં મૂકતાં પહેલાં નાગેશ્વરે આખાયે સૈન્યના ચાર મોટા વિભાગ પાડી નાખ્યા. પોતાની આગેવાની નીચે તેણે એક વિભાગને પીછેહઠ કરાવવા માટે તૈયાર રાખ્યો. બીજા વિભાગને જમણી અને ત્રીજા વિભાગને ડાબી બાજુએ મોકલ્યો. ચોથા વિભાગને તેણે ગુજરાતનો ધ્વજ સોંપીને એવી સૂચના સાથે ભૂમિ-પ્રદેશમાં આડાઅવળા છુપાઈ રહેવાનું કામ સોંપ્યું કે જ્યારે માલવ-સૈન્ય નીચે ઊતરી આવે અને પ્રથમ વિભાગ સાથે તે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે લાગ સાધીને પાર્વતીય પ્રદેશ પર ચડી જવું અને ગુજરાતનો ધ્વજ ત્યાં ફરકાવી જયગર્જનાઓ ગજાવી ત્યાંથી સામનો કરવા પડકાર કરવો. એ કાર્ય પતે એટલે તરતજ બીજા અને ત્રીજા વિભાગોએ પોતપોતાની દિશામાંથી માલવ–સૈન્ય પર આક્રમણો લાવવાં.

"યુદ્ધમાં પ્રત્યેક યુક્તિ અને પ્રત્યેક પગલું વ્યાજબીજ ગણાય છે." નાગેશ્વરે આ સૂચનાઓ આપી રહીને અનેક વિભાગોની બરાબર ગોઠવણી કરી રહીને અમલદારોને સંબોધતાં કહ્યું: "દંભી પીછેહઠ કરીએ અને પછી પાછા વળીને શત્રુ–સૈન્યનો સંહાર કરવા મથીએ એ પ્રપંચને યુદ્ધ—ભૂમિમાં અપ્રમાણિક તરીકે ગણી શકાયજ નહીં;

કારણ કે આપણો ઉદ્દેશ એમાં આપણી માતૃભૂમિની રક્ષાનો છે–આપણી માતૃભૂમિનું ગૌરવ ઉજાળવાનો છે. માટે દીલમાંથી એ સંકોચ દૂર કરજો કે, આપણે અનીતિ કરીએ છીએ.”

આમ સૈન્યની ટુકડીઓના ઉપરીઓને ઉત્સાહ અર્પીને નાગેશ્વરે પોતાના ભેત અમલમાં મૂક્યા. તેણે ત્રીજે દિવસે સાયંકાલે દંભી પીછેહઠ આરંભી. આમાં પણ પોતાના તાબાના વિભાગની વ્યૂહરચના એણે એવા પ્રકારની કરી કે જેથી અલ્પ સંખ્યા પણ વિપુલ હોવાનું ભાસે. એ વ્યૂહરચના “ સ્વસ્તિક ” આકારની ટુકડીઓની હતી. ૨૫–૨૫ સૈનિકોને તેણે સ્વસ્તિક આકારમાં ગોઠવ્યા. પ્રથમ સ્વસ્તિકની પાછળ બીજું અને બીજાની પાછળ ત્રીજું એમ આખુંએ ગુજરાતી સૈન્ય પાછું ચાલ્યું જાય એવો પ્રબંધ રચ્યો. દંભી પીછેહઠ માત્ર એમ ને એમ કરવામાં આવી નહીં. પ્રથમ તો શત્રુ—સૈન્યની ઉપર શરસંધાન થયાં. એનો પ્રતિકાર શત્રુ–સૈન્યે કરવા માંડયો. આ દરમિયાન પીછેહઠ આરંભવામાં આવી. જો કે સ્વસ્તિક વ્યૂહરચનામાં એ પીછેહઠ હતી તોપણ એમાં વચ્ચે વચ્ચે એવી રીતે સૈનિકો જગ્યા છોડીને દોડતા હતા. કે માલવસૈન્ય એમજ માની લે કે તેઓ ગભરાઈને નાસે છે.

નાગેશ્વરની આ યુક્તિ થોડાક જ અરસામાં સફલ ઊતરી. ગુજરાતનું સૈન્ય નાઠું એમ માલવીઓ સમજ્યા અને તેની પાછળ પડીને તેને તાબે કરી લેવાનો નિર્ણય કરીને તેઓ વિન્ધ્યાચળ ઉપરથી નીચે ઊતર્યા.

જ્યાં તેમનું લશ્કર ભૂમિ–પ્રદેશમાં આવીને ગુજરાતી સૈન્યની પૂંઠે પડયું કે લાગ જોઈને નાગેશ્વરે પોતાના સૈન્યને પાછા વળીને માળવાના સૈન્યનો સામનો કરવા આજ્ઞા આપી દીધી. એ આજ્ઞાનું

પરિપાલન તત્કાળ થયું અને શત્રુસૈન્યનો સંહાર કરવાની પોતાના હાથની ચેળ દરેક ગુજરાતીએ ઉતારવા માંડી. પણ માલવીઓ ગાંજ્યા જાય એવા ન હતા. બન્ને સૈન્ય લડતાં હતાં તે દરમિયાન ચોથા વિભાગે વિન્ધ્યાચળ પર ચડી જઈને ગુજરાતનો ધ્વજ ફરકાવી દીધો. એ ધ્વજ ફરકાવનાર ધ્વજસંરક્ષક મહાબાહુ હતો. ગુર્જરસૈન્યે જયગર્જનાઓ ગજવવા માંડી ત્યાં તો બીજા અને ત્રીજા વિભાગોએ તેથી ચેતીને જમણી અને ડાબી બાજુએથી કૂચ કરી.

માલવીઓ આ રીતે ચારે દિશામાંથી ઘેરાયા. ઉપરાંત ટેકરીઓનું સંરક્ષણ તેમણે ખોયું. હવે રણક્ષેત્રનો રંગ વધારે જામવાનો હતો.

માલવેન્દ્રે ચોગરદમથી ગુર્જર સૈન્યથી ઘેરાયા છતાં હિમ્મત તજી નહીં. હાથી પરથી નીચે ઊતરીને તેણે પોતાના સેનાપતિ વિશુદ્ધવર્માના કૌશલ્યથી માલવીય સૈન્યને ચતુષ્કોણ વ્યૂહમાં ગોઠવી દીધું; અને કોઈ પણ રીતે નવીન સહાય મેળવ્યા વિના છુટકો નથી, એમ વિચારીને માળવામાં મદદ માટે કહેણ મોકલવા દ્વિવિધ યોજના કરી. જો કે એ યોજનાઓ સફળ થવાનો ઘણોજ ઓછો સંભવ હતો.

માલવસૈન્ય ચતુષ્કોણ વ્યૂહમાં ગોઠવાયું એટલે તેના મધ્ય ભાગમાં જયસિંહદેવનો હાથી અને તદુપરાંત સૈન્ય સાથેની યુદ્ધવિષયક સામગ્રી તેમજ અન્ય સરંજામ પણ રહ્યાં. અહીંથી પાંચ સફેદ કબુતરોને પગે ચિઠ્ઠીઓ બાંધીને માળવા ખાતે વધુ સૈન્યની મદદ માટે કહેણ મોકલવામાં આવ્યું. પાંચે કબૂતરો એક સાથે ઉરાડવામાં આવ્યાં; પરંતુ એ પાંચે પર ગુજરાતી સૈન્યે સાવધાનીથી તીર ફેંકીને તેમને જમીનદોસ્ત કર્યાં.

પાંચ કબૂતરોને માલવા તરફ રવાના કરવા ઉપરાંત પાંચ

જાસૂસોને પણ શત્રુ–સૈન્યની નજર ચૂકવીને મદદનું કહેણ લઈ જવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું; પરંતુ એમાંયે સફળતા પ્રાપ્ત થઈ નહીં. કબૂતરો માલવસૈન્યમાંથી ઊડયાં એ જોઇને ગુર્જરસૈન્યનો સેનાપતિ નાગેશ્વર વધારે સાવધ થયો. અને પોતાના સૈન્યના જાસૂસોને તેણે ચોગરદમ મોકલીને માળવાની હદ તરફ કોઈ પણ માણસ જવા પામે નહીં એવી ખાસ આજ્ઞા કરી. આને પરિણામે જ્યારે પાંચ માલવ ગુપ્ત દૂતો બહાર પડયા ત્યારે તેઓને તીરથી વીંધી નાખવામાં આવ્યા. વિશેષ સહાય માટે માલવેન્દ્ર ઉત્સુક છે, એવું આ ઉપરથી સિદ્ધ થતાં નાગેશ્વરે દ્વિગુણ બળથી તેમના સૈન્ય પર આક્રમણ કરાવ્યું. આખાયે ગુર્જરસૈન્યને ચન્દ્રાકાર વ્યૂહમાં વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યું અને માલવીઓ ઉપર બાણોનો સખ્ત મારો ચલાવવાનો હુકમ અપાયો.

"વિબુદ્ધવર્મા," માલવેન્દ્રે ગુર્જર સૈન્યનાં બાણોની મહાવર્ષામાં પોતાનાં માણસો ચપોચપ મરતાં જોઈને અને નવી મદદ મેળવવાની કોશીષો પડી ભાંગતી જોઈને પોતાના સેનાપતિને કહ્યું: "હવે તો ધરતીમાં સમાઇએ. તે વિના બચવાનો આરો નથી."

"નરેન્દ્ર! ઠીક કહ્યું:" વિબુદ્ધવર્માએ ઉત્તર દીધો: "ધરતી માત્ર જડ અથવા મૃતને સંઘરતી નથી. ચેતનને પણ આશ્રય આપી શકે છે. મને એક યુક્તિ સૂઝી છે અને તે હું અમલમાં મુકાવું છું."

એણે તરતજ મધ્ય ભાગના સેનાનીઓને અને સૈન્ય સાથેના અન્ય ફાલતુ માણસોને આજ્ઞા આપી દીધી કે, "જમીનમાં ખાઈઓ ખોદો." છ–સાત હાથ ઊંડી અને વર્તુલાકાર ખાઇઓ ખોદવાનું કામ ઉત્સાહપૂર્વક શરૂ થયું. એ ખાઇઓમાં રહીને સૈનિકો પોતાનો

બચાવ કરી શકે. અને શત્રુઓ ઉપર બાણો પણ વરસાવી શકે. ક્ષીણ સંખ્યાના સૈન્ય માટે આ યુક્તિ ખોટી ન હતી એમ માલવેન્દ્રને લાગ્યું; પરંતુ દીર્ઘકાલ પર્યન્ત એથી ટકાવ થઈ શકે નહીં. ચતુષ્કોણ વ્યૂહની આગલી હરોળના સૈનિકો તમામ કપાઈ મરે તે પછી ખાઈઓમાંના સૈનિકોને તો ગુર્જરસૈન્ય સહેલાઈથી આગળ વધીને છૂંદી નાખે. આથી વધુ સહાય મેળવ્યા વિના છુટકોજ નથી એવો ઠરાવ કાયમ રાખીને તેણે વળી બે નવી યુક્તિઓ યોજી. પ્રથમ એ કે–પોતાના જાસૂસોમાંથી થોડાકે શત્રુના મરેલા સૈનિકોનો વેશ પહેરી લેવો અને લાગ જોઈને માલવા તરફ જઈ વધુ મદદ લાવવી અને બીજી યુક્તિ અપૂર્વ કૌશલ્યવાળી યોજી. તે એ કે–એકની પાછળ બીજું, એમ અનેક સંખ્યાનાં બાણોની હારકટાર હવામાં એવા કૌશલ્યથી છોડવી કે જેથી પાછલાં દરેક બાણના જોરથી આગલું દરેક બાણ આગળ ઠેલાઈને ઠેઠ માલવાની સરહદમાં પહોંચે. હવામાં બાણોનો જાણે સેતુબંધ રચવાનો હોય એવા આ કામ માટે બાહોશ તીરંદાજોને પસંદ કરવામાં આવ્યા. એમની મદદમાં થોડાંક અન્ય માણસોને રાખવામાં આવ્યાં. જેઓ ચિઠ્ઠીઓ તૈયાર કરીને દરેક તીરને બાંધે; અને એ તીર હવાઈ–સેતુબંધની રચનામાં છોડવામાં આવે.

માલવેન્દ્રની આ યુક્તિ વિષ્ણુદ્ધવર્માને ગમી. તેણે કહ્યું: “ આ યુક્તિ એવડો અર્થ સાધનારી છે. બાણના સેતુબંધને યોગે આપણું કાર્ય સરશે અને શત્રુ–સૈન્યનું લક્ષ કેવલ આપણાં માણસોનો સંહાર કરવા તરફ નહીં રોકાતાં એ સેતુબંધ તરફ જશે. પરિણામે તેઓ યુદ્ધમાં ગાફેલ બનશે. આપણે તેમની એવી સ્થિતિનો લાભ પણ ત્વરાથી લઈ શકીશું. ”

ખાઈઓ ખોદવાનું કામ એક બાજુ ચાલ્યું; વ્યૂહની આગલી હરોળો તરફથી ગુર્જરસૈન્ય સામે વીરતાથી લડવાનું કામ પણ

ચાલ્યું અને માલવેન્દ્રની યોજના અનુસાર બાણોના બે હવાઈ-સેતુબંધ જુદી જુદી દિશાઓમાં બનાવવાનું કાર્ય પણ ચાલ્યું. એક તીરની પછી બીજું અને બીજાની પછી ત્રીજું એમ હવામાં તીરોની બનેલી જાણે એક સળંગ દોરી ઊડતી જતી હોય એમ બે દિશામાંથી તીરો માલવાની સરહદ તરફ જવા લાગ્યાં.

ગુર્જર સેનાપતિએ આ વસ્તુસ્થિતિ જોઈ. "ખરે, માલવીઓને ધન્ય છે કે તેઓ અવનવી યુક્તિઓ યોજવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે!" તેણે રાજેન્દ્ર વીશળદેવને કહ્યું. વીશળદેવ અને મૃણમયીદેવી, વસ્તુપાળને આપેલા વચન પ્રમાણે પાટણ જતાં અટકી જઈને યુદ્ધ ભૂમિમાં આવીને જોડાયાં હતાં અને નાગેશ્વરની મદદે રહ્યાં હતાં.

"તેઓ આ પ્રમાણે શા માટે તીરો નિરર્થક છોડતાં હશે?" વીશળદેવે પૂછ્યું.

"રાજેન્દ્ર! એ નકામાં તીરો નથી." નાગેશ્વરે કહ્યું: "એના બે હેતુ હોઈ શકે. પ્રથમ હેતુ આપણા સૈનિકોનું લક્ષ તે તરફ દોરીને તેમને જમીન પર લડતા અટકાવવાનો અને બીજો હેતુ બાણો દ્વારા કોઈ સંદેશ માલવા મોકલવાનો."

"આપણે એ યુક્તિ છિન્નભિન્ન કરી નાખવી જોઈએ."

"જરુર." એમ કહીને નાગેશ્વરે એક નવી યુક્તિ યોજી. તેણે શત્રુસૈન્યના હવાઇ સેતુબંધના ઉદ્દેશોની જાણ પોતાના સૈન્યને આપી દઈ તે વિષે બેફીકર રહેવા જણાવી દીધું. એ સેતુબંધથી ગુર્જર સૈન્યને કશી આંચ આવશે નહીં એવી ખાત્રી આપીને પોતાના દરેક સૈનિકને યુદ્ધમાંજ પ્રવૃત્ત રહેવા તેણે ફરમાવી દીધું. એ પછી સેતુ-

બંધને તોડવાનો યત્ન નહીં કરતાં એ બન્નેની જોડાજોડ નવા સેતુબંધ પ્રેરવાની યુક્તિ તેણે કરી. થોડાક બહાદુર તીરંદાજોને તેણે એ કાર્યમાં નિયત કર્યા. જે નવા હવાઈ સેતુબંધ તેણે પ્રેરાવ્યા તેમાંના દરેક બાણને તેણે ઊલટા પ્રકારના લખાણની ચિઠ્ઠીઓ બંધાવી. એમાં લખ્યું હતું કે: "ગુર્જર સૈન્ય નાશ પામે છે. આપણું માલવ-લશ્કર બહાદુરીથી લડે છે. વધુ મદદની બિલકુલ જરૂર નથી."

"જો માલવેન્દ્રે મદદ માટે માગણી કરી હશે તો આ વિરુદ્ધ પ્રકારનો તીરોમાંનો સંદેશો માલવામાં ખચિત આનાકાની ઉત્પન્ન કરશે." નાગેશ્વરે વીશળદેવને કહ્યું: "પણ તે ઉપરાંત હું એક વધુ યુક્તિ એવી યોજું છું કે જેથી નવી મદદ માલવીઓને મળતી અટકે."

એ યુક્તિ ઘણી હિમ્મતભરી હતી. માલવામાં કોઈ ગુજરાતી સૈનિકને માલવીય સેનાનીના વેષમાં મોકલીને માલવાના લશ્કરનો વિજયસંદેશ કહેવરાવવાની એ યુક્તિ હતી. આને લીધે નવી મદદ મોકલતાં માલવામાંના રાજકીય અમલદારો જરૂર અટકી જશે, એમ નાગેશ્વરે ધાર્યું. પણ એવો પોતાનો વિશ્વાસુ અને બહાદુર સૈનિક કોણ છે કે જે આ કાર્ય સાંગોપાંગ રીતે કુશળતાથી પાર પાડી શકે? વિચાર કરતાં નાગેશ્વરને પૂર્વ-પરિચિત ધ્વજસંરક્ષક મહાબાહુ યાદ આવ્યો. ખચિત તે વીર યુવક છે. અને તે જરૂર આ કાર્ય કરી શકશે પણ તે તો વિન્ધ્યાચલની ટેકરીઓ પર છે. વચ્ચે શત્રુ-સૈન્ય છે. મહાબાહુને સંદેશો કેવી રીતે પહોંચાડવો? નાગેશ્વરે જાતે આ જીવસટોસટનું કાર્ય માથે લીધું. વીશળદેવને આ યુક્તિથી વાકેફગાર કરીને સૈન્યનું આધિપત્ય તેને સોંપીને પોતે પગપાળો લપાતો

છુપાતો નીકળી પડ્યો. તેણે માર્ગમાં એક માલવીય મૃત સૈનિકનો પોષાક ઉતારીને પોતાની સાથે રાખ્યો. લાગ જોઈને તે ગુર્જર સૈન્યની બહાર પડ્યો અને માલવીય પોષાક પહેરી લઈને માલવાના લશ્કરમાં દાખલ થવા તત્પર થયો; તેવામાં તેના પોતાના જાસૂસોની સાવધગીરી તેને નડી. ત્રણચાર જાસૂસોએ તેને રોક્યો. નાગેશ્વરને પોતાના જાસૂસોની આ સાવધાની ગમી. જાસૂસ-મંડળનો સંકેત-શબ્દ તેણે તેમને કહ્યો, તદુપરાંત પોતાની મુદ્રા તેમને બતાવીને પોતાની ઓળખાણ આપી. પરિણામે તેનો છુટકારો થયો. તે માલવ-સૈન્યમાં દાખલ થયો અને જાણે ગુર્જર-સૈન્ય સામે લડતો હોય તેવો દેખાવ કરતો રહીને તે પર્વત તરફ જવા લાગ્યો. ટેકરીઓને ઓથે લપાતો છુપાતો તે પર્વતશ્રેણીમાં જતો હતો તેવામાં કોઈકે તેનો હાથ પકડીને કહ્યું: "તારા ઈશ્વરને સંભારી લે." નાગેશ્વરે જોયું કે-એક ગુજરાતી સૈનિકે તેને લપાતો છુપાતો જોઈને આ મુજબ પકડી પાડયો હતો અને હવે પોતાને તે મારી નાખવા તૈયાર થયો હતો.

નાગેશ્વરે એક સફેદ રુમાલ ધર્યો અને આજીજીભર્યા સ્વરે તે સૈનિકને કહ્યું: "હું સુલેહનો સંદેશો લઈ આવ્યો છું. તમારા ઉપરી પાસે મને લઈ જાવ. પછી યોગ્ય લાગે તો મારો વધ કરજો," તે સૈનિક તેને ટેકરીઓમાંના સૈન્યના ઉપરી પાસે લઈ ગયો; તેને પોતાની ઓળખાણ આપતાં નાગેશ્વરને કશી મુશીબત નડી નહીં. એ ઉપરીએ તેને પોતાના સેનાપતિ તરીકે ઓળખ્યો અને તેની હિમ્મતથી તાજુબ થતાં તેણે તેના આગમનનું કારણ પૂછ્યું. નાગેશ્વરે પોતાના બેતથી તેને વાકેફ કર્યો. મહાબાહુને બોલાવવામાં આવ્યો અને તેને માલવીય પોષાક પહેરાવીને ઘટતી સૂચનાઓ સાથે માલવા તરફ રવાના કરવામાં આવ્યો. એને તદ્દન ખોટો સંદેશો ભારે સાવ-ધાનીથી માલવામાં પહોંચાડવાનો હતો. એમાં જો કપટ છે, એવી

શંકા ઊઠે તો જરુર એનું મોત થવાનું હતું. મહાબાહુ એ જાણતો હતો પણ તેણે એ કાર્ય પાર પાડવા હિમ્મત બીડી અને માતૃભૂમિને ખાતર કદાપિ પ્રાણ પડે તો પણ પોતાને તેની પરવા નથી, એવી ખાત્રી નાગેશ્વરને આપી.

સેનાપતિએ મહાબાહુને રવાના કર્યા પછી પુનઃ માલવાના લશ્કરમાં થઈને પોતાના લશ્કરમાં જવાનું બીડું ઝડપ્યું. ટેકરીઓ ઉપરના સૈનિકોના ઉપરીએ તેને કહ્યું કે–કદાચ બીજી વારના આ યત્નમાં આપના દેહને ઇજા થશે માટે અહીંજ રહો તો ઠીક પણ નાગેશ્વરે માન્યું નહીં. તે ટેકરી પરથી ઊતર્યો અને એક માલવીય મૃત લશ્કરીનો પોષાક પહેરવા માટે તે તત્પર થયો. એટલામાં એક માલવીય સૈનિકે તેની પાસે આવીને પૂછ્યું: "મિત્ર! આપણી હદ તરફ નહીં જતાં તું પાછો કેમ ફર્યો? શું તું કર્તવ્યભ્રષ્ટ થયો? તને સોંપાયેલું કાર્ય કરવાને બદલે તું પાછો આપણા સૈન્યમાં કેમ ભળી જાય છે?"

નાગેશ્વરે પોતાને ઉદ્દેશીને બોલનાર તરફ જોયું. તેનો પોષાક માલવી સૈનિકનો હતો. તેને સંભ્રમ ઉત્પન્ન થયો કે–આ માલવી સૈનિક મને ગુજરાતી પોષાકમાંના સૈનિકને ઉદ્દેશી "આપણી હદ" "સોંપાયલું કાર્ય" "કર્તવ્યભ્રષ્ટ" વગેરે વગેરે કહે છે એ ભૂલથી કે પછી માલવ–સૈન્યના કોઈ પ્રપંચથી કહે છે? તે ક્ષણભર અવાક્ રહ્યો એટલે પેલા સૈનિકે કહ્યું: "મેં તને આપણા સૈન્યમાંથી નીકળીને પર્વતની પેલી ટેકરીઓ ઉપર જતાં જોયો હતો. આવી રીતે એક બીજો સૈનિક અગાઉ ગયો હતો. તે તો ગુજરાતીઓના તીરથી વીંધાઈ ગયો હતો પણ તારા સદ્‌ભાગ્યે તું બચ્યો અને એક ગુજરાતી સૈનિકને એક સફેદ રુમાલ બતાવીને તેની સાથે તું ટેકરીઓ ઉપર જઈ શકયો. ત્યાંથી તું પેલી પાર જઈશ એમ મેં ધાર્યું હતું.

તેને બદલે તું પાછો આવ્યો અને વળી આપણા પોષાકને બદલે તું ગુજરાતી પોષાકમાં છે, એ કેવું અજબ જેવું છે!"

હવે નાગેશ્વર સમજ્યો કે, ખરેજ આ તો એક માલવી લશ્કરી છે અને મને પણ માલવી ધારે છે. વળી તેના ખ્યાલમાં આવ્યું કે માલવીઓએ પ્રપંચ કરીને પોતાના કેટલાક જાસૂસોને ગુજરાતી સૈન્યમાં પ્રવેશવા અને પછી માલવાની હદ તરફ જવા માટેનું કાર્ય સોંપ્યું હશેઃ આથી પોતાને માલવી ધારી લેવામાં આવ્યો છે.

"અમે બે જણ ગયા હતા એ તું નથી જાણતો, ભાઈ?" નાગેશ્વરે તે સૈનિકને કહ્યું.

"જૂઠું બોલે છે?" તે સૈનિક બોલ્યોઃ "તું એકલોજ ગયો હતો, એ મેં ચોખ્ખું જોયું હતું. તારી દાનત બગડી લાગે છે. મારે તને સેનાપતિ મહારાજ પાસે લઈ જવો જોઈશે."

"તારી ભૂલ થાય છે, ભાઈ," નાગેશ્વરે કહ્યુંઃ "તારો કાન મારા મોં પાસે લાવ. હું ધીમે સ્વરે તને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવું."

તે સૈનિકે તેની નજદીક આવીને પોતાનો કાન તેના મોં પાસે ધર્યો. નાગેશ્વરે લગીરે આનાકાની વિના પોતાની કમ્મરેથી એક કટાર કાઢીને તે સૈનિકના શરીરમાં ભોંકી દીધીઃ "ઓહ! દ...ગો ...!... દ...ગો!" એવી મોટી રાડ પાડતો એ સૈનિક જમીન પર પડી ગયો.

એ વખતે છ–સાત સૈનિકો તે તરફ દોડી આવતા નાગેશ્વરના જોવામાં આવ્યા. દોડી આવનારાઓ મરેલા સૈનિકની બૂમથીજ તેની

તરફ આવતા હતા. તે સૈનિકે "દગો...દગો" એમ કહ્યું હતું. નાગેશ્વરે વિચાર્યું—હવે જરુર મારો પ્રાણ ધાસ્તીમાં છે. આ માલવીઓ આવીને મને જરુર પકડશે ! અને કદાચ હવે મારી જાત પરખાઈ જશે !

શું કરવું ? કેવી રીતે આ ભયભરી હાલતમાંથી છુટકારો મેળવવો ?

ચાહે તેવી આપત્તિમાં પણ વીર પુરુષ ભીતિ ધરતો નથી. નાગેશ્વર વીર પુરુષ હતો. માલવી સૈનિકોને સામેથી ધસી આવતા જોઈ તે ભય પામ્યો નહીં. નજદીકમાં પડેલા મૃત સૈનિકની ઢાલ તેણે એક હાથમાં લઇ લીધી અને પોતાની તલવાર બીજા કાંડામાં બરોબર પકડી રાખીને તે તેઓની સામે થવા તત્પર થઈ ઊભો. તેણે આમતેમ અને પાછળ નજર નાખી જોઇ. એ છ–સાત ધસી આવતા સૈનિકો સિવાય ત્યાં બીજું કોઈ માનવી ન હતું. પાછળ આશરે ૧૦૦ કદમ દૂર ટેકરીઓ હતી. એણે ઊંચે નજર કરી. ટેકરીઓ પર બે ગુજરાતી સૈનિકો ઊભા હતા. પલકારામાં તેણે અમુક નિર્ણય કરી લીધો. ઊંચે સ્વરે તેણે બૂમ મારીને ગુજરાતી સૈનિકોને કહ્યું: "દોરડું !"

હજી તો તે વધારે આગળ બોલે અથવા ટેકરીઓ ઉપરના સૈનિકોની હીલચાલ જુએ એટલામાં 'કડાંગ' અવાજ એની બાજુમાં થયો. તેણે જોયું કે એક ભાલો સામેના કોઈ સૈનિકે પોતાની ઉપર ફેંક્યો હતો. તેનું નિશાન ખાલી જવાથી જમીનમાં એક પથ્થર સાથે અથડાઈને તે પડ્યો તેનો એ અવાજ હતો. પોતાની તલવાર ઢાલવાળા હાથમાં લઈને બીજે હાથે ભાલો ઊંચકી લઈને તે સાવધ-પણે ઊભો રહ્યો.

સામેના સૈનિકો અર્ધવર્તુલાકાર સ્થિતિમાં તેની નજદીક

આવી પહોંચ્યા અને પોતાના ભાલાઓ તેની તરફ ધરી રહ્યા. "જો જરાક હાલ્યો તો મરણને શરણ થઈશ. બોલ તું કોણ છે?" એક સૈનિકે ત્રાડ પાડીને પૂછ્યું. "ખબર નથી? હું ટેકરીઓમાંનો સાવજ! જુઓ, સાબિતી!" એમ કહીને પોતાના હાથમાંના ભાલાની અણી જમીનમાં આડી ખુંપાવીને તેનો બીજો છેડો તેણે પોતાના બન્ને હાથમાં પકડી રાખ્યો અને જરાક દોડીને એવી તો સ્ફૂર્તિથી તેણે લાંબો કૂદકારો માર્યો કે—જે સૈનિકો ઊભા હતા તેઓના શરીરને ટપાવીને તે બીજી બાજુએ પડ્યો. તે ત્યાં થોભ્યો નહીં પણ એજ ભાલાને ટેકો દઈને વારંવાર લાંબા કૂદકા મારતો તે આડી દિશામાં દોડવા લાગ્યો. તે સીધા નહીં પણ વાંકાચૂકા કૂદકા મારતો હતો. જે સૈનિકો તેની સામે ભાલા ધરી રહ્યા હતા તેઓ પાછા ફર્યા અને તેની પૂંઠે દોડવા લાગ્યા.

નાગેશ્વરે પોતાને સાવજની આપેલી ઉપમા વધુ સાર્થક કરી. એક સ્થળે ક્ષણભર થોભીને તેણે દોડતા આવતા સૈનિકોમાંના એક તરફ બરાબર નિશાન તાકીને ભાલો ફેંક્યો. તે ભાલો તે સૈનિકની છાતીમાં ખૂંપ્યો અને તે મરણ પામ્યો. એજ વખતે એક બીજો સૈનિક પણ જમીનદોસ્ત થયો. એમ કેમ? ભાલો એકને વાગ્યો ને બે કેમ પડ્યા? નાગેશ્વરની નજર ટેકરીઓ તરફ ગઈ. તેના સૈન્યના અસંખ્ય માણસોએ આગળની ટેકરી પર આવી પહોંચીને તીરોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો હતો: તેનું પરિણામ આ બીજા સૈનિકના મોતમાં આવ્યું હતું. હિમ્મતવાન નાગેશ્વરે હવે ટેકરીઓ તરફ દોટ મૂકી. પાછળથી આવતાં તીરોનો સામો જવાબ વાળવામાં માલવી સૈનિકો રોકાયા. ભાલાંઓ નાખી દઈને તેમણે તીર છોડવા માંડ્યાં. એ દરમિયાન નાગેશ્વર ટેકરીઓની સમીપ જઈ પહોંચ્યો. એક નહીં પણ પાંચ પાંચ દોરડાં સૈનિકોએ નીચે લટકાવ્યાં હતાં. એક દોરડું પકડીને નાગેશ્વર ટેકરી પર ચડવા જતો હતો તેવામાં કોઈક પાછળથી

તેની ગરદન આગળથી તેનો પોષાક પકડયો. તેણે પાછું વાળીને જોયું તો જણાયું કે–તે એક માલવી સૈનિક હતો !

"દૂરથી તો સૌ કૂદકા ભરે ! હવે સમીપે બતાવ તારું જોર ! તું સાવજ નથી, હરણ છે." તે સૈનિકે કહ્યું: "હું તારી પાછળ પાછળ આવ્યો છું. હવે તું બચી શકનાર નથી !"

"એમ ? હું સાવજ નથી ?" એટલું કહીને નાગેશ્વરે સ્ફૂર્તિથી તેનો હાથ છટકાવી નાખીને તેના શરીરને બાથ ભીડી. બન્ને વચ્ચે એ વખતે બથ્થંબથ્થા ચાલી. ટેકરી પરના સૈનિકોએ જોયું કે, આ બન્ને ટેકરીની સમીપમાં લડે છે તેથી માલવી ઉપર તીર છોડવાં ફાવે તેમ નથી; કારણ કે કદાચ એકાદ તીર નાગેશ્વરને વાગી બેસે એ સંભવિત છે. એટલે તેઓમાંથી દશ–પંદર જણ દોરડાં વાટે એકદમ નીચે ઊતરી આવ્યા અને જ્યાં આ બન્ને લડતા હતા ત્યાં ધસી ગયા; પણ નાગેશ્વરે તેમને વચ્ચે પડવા મનાઈ કરી. સામો પ્રતિસ્પર્ધી પણ મલ્લકુસ્તીમાં કુશળ હતો. નાગેશ્વરને તેણે એક–બે વાર ઊંચકીને નીચે પછાડયો હતો પણ નાગેશ્વર કમતાકાદ ન હતો. તે જોડની માફક તેના પ્રતિસ્પર્ધીને બાઝેલો રહ્યો હતો અને ગુમ્બાઓ, હાથની કોણીઓ વગેરે મારતો રહીને તેને મહાત કરવા પ્રયાસ કરતો રહ્યો હતો. તેના સૈનિકો કુંડાળું વળીને તે બન્નેને લડતા જોઈ રહ્યા. એ વખતે સામેના જે ચાર–પાંચ માલવી સૈનિકો તીરો છોડતા હતા તેઓ પોતાનાં તીર છોડવાં બંધ રાખીને ત્યાં ધાઈ આવ્યા અને આ બથ્થંબથ્થા જોવામાં ભળ્યા. એક ગુજરાતી સૈનિકે તેઓને જોયા એટલે તેણે પોતાના સાથીઓને ચેતવ્યા. પરિણામે તેઓની ઉપર ગુજરાતીઓ તૂટી પડયા. એક બાજુ નાગેશ્વર અને તેના પ્રતિસ્પર્ધીને બથ્થંબથ્થા ચાલતી હતી; બીજી બાજુ ગુજરાતી અને માલવી સૈનિકોને બથ્થંબથ્થા ચાલી. આ દરમિયાન નાગેશ્વરે

પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને ગુમ્બાઓથી મૂંઝવી નાખીને જમીન પર હેઠે પાડી દીધો અને પુનઃ ઊભા થવા આહ્વાન કર્યું. પ્રતિસ્પર્ધીએ ઊઠવા યત્નો કર્યા; પણ ના; તે ઊઠી શક્યો નહીં. તેને ક્યાંક ક્યાંક એવા સખ્ત ગુમ્બાઓ પડયા હતા કે જેથી તે લોહીલુહાણ થઈ ગયો હતો. એણે કહ્યું: “નાગેશ્વર! હવે બસ કર. તું સાવજ છે—નર-કેસરી છે. આપણા સૈનિકોને પણ લડતાં બંધ પાડ.”

નાગેશ્વર પોતાના માલવી પ્રતિસ્પર્ધીનાં આ વેણુ સાંભળીને ચોંક્યો! તે પોતાને “નાગેશ્વર” ને નામે સંબોધે છે. તે માલવી લશ્કરી છે અને છતાં ‘આપણા સૈનિકો’ એમ કેમ કહે છે, એનો ભેદ તેનાથી સમજાયો નહીં.

પુનઃ એ પ્રતિસ્પર્ધીએ કહ્યું: “તારા રાજાને પણ તું નથી ઓળખતો, યુદ્ધઘેલા સેનાની!”

“મારા રાજા? મારા પ્રભુ વીશળદેવ? શું તમે છો?”

“હા. હું વીશળદેવ.”

“અહીં માલવી સૈનિક તરીકે?”

“હા. તારું અનુકરણ કરીને. મારી સાથેના સૈનિકો પણ આપણા સૈન્યના છે. તેઓને હવે લડતા બંધ કર.”

તરતજ નાગેશ્વરે પોતાના સૈનિકોને લડતા અટકાવ્યા. ભેદ ભાંગ્યો અને સૈનિકો એકબીજાને ભાવે ભેટીને પોતાના રાજા અને સેનાપતિ પાસે આવ્યા. અહીં વધુ વખત થોભવામાં આવે તો આખા માલવી લશ્કરને તેની જાણ થઇ જાય એમ હોવાથી તરતજ નાગેશ્વરે દોરડાં મારફત વીશળદેવને ટેકરીઓ ઉપર ઊંચે લેવરાવ્યા અને

બાકીના સૈનિકો સહિત તે પોતે પણ દોરડાં મારફત ટેકરીઓ પર ચડી ગયો.

લોહીલુહાણુ થયેલા રાજેન્દ્ર વીશળદેવની બાજુમાં એ વખતે એક માલવી જુવાન સૈનિક બેસીને રુમાલવતી તેના મોં ઉપરના લોહીના ડાઘ સાફ કરતો હતો. એને જોઇને નાગેશ્વર બોલી ઊઠયોઃ "નક્કી, આ મહારાજી પોતે છે!"

"નાગેશ્વર." વીશળદેવે કહ્યું; "તારી ધારણા ખરી છે, તું શત્રુ-સૈન્યમાં ગયો એટલે તારી પાછળ તારું અનુકરણ કરીને છ સૈનિકો સાથે હું અને મહાદેવી માલવી પોશાકમાં દાખલ થયાં હતાં. અમે તારા પર એક રીતે જાસૂસી કરી હતી. તારી હીલચાલ અમે બધી જોઈ હતી અને જ્યારે પેલો એક માલવી-સૈનિક "દગો-દગો" એવી બૂમ મારીને તારી કટારથી મરણને શરણ થયો ત્યારે તારી વધુ કસોટી કરવા માટે અને કોઈ માલવીઓને શક ઉત્પન્ન થાય નહીં તે માટે અમે તારી સામે આવ્યાં હતાં. તું કસોટીમાં 'નરકેસરી' નીવડયો છે. તને હું એ બિરુદ આપું છું."

"સેવકોની કસોટી કરવાનો સેવ્યને પૂરેપૂરો હક્ક છે, મહેન્દ્ર!" નાગેશ્વરે કહ્યુંઃ "પણ એમાં મારા હાથથી અજાણતાં આપ ઈજાઓ પામ્યા એ માટે હું માફી માગું છું. મહારાણી સહિત મારી કસોટી કરવામાં આપે શત્રુ-દળમાં હિમ્મતથી ઝુકાવ્યું. પકડાઇ જવાય તો જાન જવાનો ભય હતો, છતાં ચાલાકીથી આપ બહાર નીકળ્યા અને મારી સાથે કુસ્તીમાં બાહુબળની પ્રતીતિ કરાવી. બેશક, મારા રાજા નામર્દ નથી અને મહારાણી સાચી સિંહણ સમાન છે, એ માટે મને મગરુરી ઊપજે છે."

એ વખતે ઊંચી ટેકરીઓ ઉપરથી એક સૈનિકે આવીને ખબર આપી કે-ગુજરાતની સરહદ તરફથી એક મોટું દળ આવે છે.

"મંત્રીશ્વરે મોકલેલા ૫૦૦૦ નું જ તે હોવું જોઈએ." મૃણ્મયીએ કહ્યું.

"બસ. હવે આખાએ દળને માલવી લશ્કર પર હુમલો કરવાની આજ્ઞા કરી દે, નાગેશ્વર." વીશળદેવે કહ્યું: "કારણ કે એ સૈન્યને ખાઈઓ ખોદતાં આપણે નિહાળ્યું છે. એવી રીતે બચાવનો એક પણ માર્ગ તેને આપવા હવે જરુર નથી."

"હું પણ એજ વિચારતો છું." એમ કહી નાગેશ્વરે આખાયે ગુર્જર સૈન્યને બધી દિશામાંથી માલવ-સૈન્ય પર એક સામટો હલ્લો કરવા માટે રણશિંગાં વગડાવ્યાં.

☆

[૮]

બિરુદ

૫૦૦૦ ગુર્જર સેનાનીઓની કુમકથી ઉત્સાહ પામીને જે એકસામટો હલ્લો ગુજરાતી સૈન્યે માલવાના લશ્કર પર કર્યો તેને પરિણામે એ દિવસની સખ્ત લડાઈને અંતે માલવપતિ અમરવર્માની હાર થઈ. તે અને તેનો સેનાપતિ બન્ને કેદ પકડાયા.

આખાયે ગુજરાતી સૈન્યમાં આનંદ આનંદ છવાઈ રહ્યો.

કેદી રાજવી અને કેદી સેનાપતિને વીશળદેવ સમક્ષ ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યા. વીશળદેવે માલવી સૈનિકોના શૂરાતનની અને સ્વદેશ-વાત્સલ્યની પ્રશંસા કરીને માલવપતિને પૂછ્યું: "કહો, હું તમારું શું પ્રિય કરું ?"

"પરાજીતને કાંઈજ કહેવાનો અધિકાર નથી," અમરવર્માએ કહ્યું: "પરંતુ આપે જ્યારે મારા સેનાનીઓની પ્રશંસા ખુલ્લા દીલથી કરી છે ત્યારે હું એકજ તત્ત્વ તરફ આપનું લક્ષ દોરીશ. મને અને મારા એકેએક બચેલા સેનાનીને પોતાના વતનની સ્વતંત્રતા સિવાય બીજું કાંઈ જ વધુ પ્યારું નથી."

"સ્વતંત્રતા ?!" નાગેશ્વર બોલ્યો: "મહારાજ ! આપને જો સ્વતંત્રતા વહાલી હતી તો પારકાની સ્વતંત્રતા પર તરાપ

મારવા આપે કેમ પ્રયત્ન કર્યો ? જેવી લાગણી આપના ચિત્તમાં વસે છે, તેવીજ શું ગુજરાતના વતનીઓને હૈડે વસતી નથી ? ક્ષણભર પણ ન માનશો કે માલવા હવે સ્વતંત્ર મુલક ગણાય."

"ગુર્જર સેનાપતિજી!" માલવ–સેનાપતિ વિશુદ્ધવર્માએ કહ્યું: "અન્ય રાજ્યો પર આક્રમણો કરવાં એ કાંઈ જગન્નિયંતાનો અપરાધ નથી. સ્વતંત્ર મુલકો જ્યારે અન્ય મુલકોને પરતંત્ર બનાવે ત્યારે જ પોતે તદ્દન સ્વતંત્ર રહી શકે. આ ન્યાયે અમારો ગુજરાતના આક્રમણનો યત્ન હતો; પણ એમાં આપની ચાલાકીથી અમે સફલ થયા નથી પરંતુ એટલું તો ખચિત યાદ રાખશો કે–અમે જો અમારી સ્વતંત્રતા પાછી નહીં મેળવીએ તો અહીંથી પુનઃ અમારા વતનમાં પાછા નહીં ફરીએ."

"ખચિત, પરતંત્ર માલવાના સિંહાસને હું ન જ બેસી શકું. એના કરતાં મારું મૃત્યુ હું વધારે પ્રિય ગણું." અમરવર્માએ કહ્યું.

"ત્યારે સ્વતંત્રતાથી વધુ પ્રિય આપ મૃત્યુ ગણો છો ?" વીશળદેવે પૂછ્યું.

"હા. વિશુદ્ધવર્માએ કહ્યું તેમ, અમે અમારી સ્વતંત્રતા ટકાવવા યત્ન કર્યો હતો. ક્ષત્રિયોનો જે ધર્મ છે તેને જ અમે તેમાં અનુસર્યા હતા. અમારો યત્ન વિફલ થયો તો હવે અમારા દેહની અમને પરવા નથી."

"ત્યારે હવે એમની પ્રિયતર ભાવનાને અમલમાં મૂકવા આપણે તૈયારીઓ કરીએ, રાજેન્દ્ર!" નાગેશ્વરે કહ્યું: "સ્વતંત્રતા તો એમને આપણે નથી આપી શકતા; પરંતુ પોતે સ્વતંત્રતાને બદલે મૃત્યુ પ્રિયતર ગણે છે તો તે તેમને આપીને સંતોષવા, એ આપણો ધર્મ છે."

" તમારા કટાક્ષ મુજબ તમે જ્યારે એ ધર્મ બજાવશો ત્યારે..." વિશુદ્ધવર્મા બોલ્યો, " અમારી મોતની સજા અમલમાં મૂકતાં યે તમે જોશો કે, અમારા હોઠ પર સ્વતંત્રતા સિવાય બીજો શબ્દ નહીં હોય. અમે માતૃભૂમિનું નામ લેતાં હસતાં હસતાં મરીશું."

" અમારાં સંતાન અમને ફિટકાર આપે એવું પરતંત્ર માલવા પુનઃ લેવું એના કરતાં એને માટે પ્રાણ પાડવામાં મને લગીરે આનાકાની થતી નથી. ગુર્જરનરેન્દ્ર! મારું પ્રિય તો આપ કરી ન શક્યા. પરાજીત સ્થિતિમાં બેશક તે અશક્ય છે, તો હવે ભલે મારું પ્રિયતર કરો પણ કૃપા કરીને જલદીથી કરો." અમરવર્માએ પોતાનો ઠરાવ જાહેર કરી દીધો.

" પાટણપતિ મહારાજ સિદ્ધરાજના સમયની માલવાને લગતી ઐતિહાસિક લડાઈની મેં સાંભળેલી કિંવદંતિ આ પ્રસંગે મને યાદ આવે છે." રાણી મૃણ્મયીએ કહ્યું.

" એમાં તો માલવેન્દ્રને મુક્તિ આપવામાં આવી હતી." નાગેશ્વરે કહ્યું.

" હું ધારું છું કે, માલવીઓની સ્વતંત્રતાપ્રિય વૃત્તિ લક્ષમાં લઈને જ મહારાજ સિદ્ધરાજે યશોવર્માને પોતાના સ્વતંત્ર મિત્રપદે સ્થાપ્યા હતા." રાણીએ કહ્યું.

" હું એજ મહાન્ યશોવર્મા મહારાજનો વંશજ છું, જેમને માનવંત રીતે સિદ્ધરાજ મહારાજે સ્વતંત્રતા આપી હતી." અમરવર્માએ કહ્યું: " અમારા વહીવંચાઓના મુખથી મેં સાંભળેલું છે કે, ૧૨ વર્ષ સુધી મહારાજ યશોવર્માએ માળવાના કિલ્લાનો ટકાવ કરીને યુદ્ધ ચલાવ્યું હતું. આખરે ગુર્જરપતિએ હાથીઓ અને

ઊંટોની લડાઈ કરાવીને હાથીઓ મારફત માળવાના કિલ્લાનો દરવાજો તોડાવ્યો હતો અને મહારાજ યશોવર્માને કેદ કર્યા હતા. બાર-બાર વર્ષ સુધી બહાદુરીથી ટકાવ કરી રહેલા એ રાજવીની બહાદુરીની પિછાન કરીને સિદ્ધરાજ મહારાજે તેમને માલવા પુનઃ આપ્યું હતું."

"છતાં આપે એ ઉદારતા વિસરી જઈને ગુજરાત પર ચડાઈ કરી?" નાગેશ્વરે પૂછ્યું.

"હું અસત્ય નહીં કહું. મારા રાજ્યનો વિકાસ કરવાની મને વૃત્તિ થઈ. કંઈક સાનુકૂળતા જેવી સ્થિતિ મને લાગી. કારણ પાટણપતિ ભીમદેવ મહારાજ અશક્ત છે એથી ગુજરાત તાબે કરી શકાશે એમ મારું માનવું હતું." અમરવર્માએ કહ્યું: "વળી મને એવી ખબર મળી હતી કે ધવલગૃહપતિ વીશળદેવ મહારાજને પાટણપતિ થવાની ઉમેદ છે. એમના યત્ન પહેલાં જ હું પાટણ સર કરવા ઈચ્છતો હતો. અમે કૂચ કરી તે પછી ખબર મળી કે મારી જ સામે લડવા વીશળદેવ મહારાજનું સૈન્ય ઊપડ્યું છે. અમે તેથી વિન્ધ્યાચળમાં જ સ્થિત થયા. ગુર્જર સેનાપતિજી! આ તકે હું કહીશ કે તમે અપૂર્વ કૌશલ્ય દાખવીને અમને પાછા પાડ્યા છે. પાટણ સર કરવાની હવે મારે તો સ્વપ્નમાંયે ઈચ્છા કરવી ન જોઈએ; એમ મને સમજાયું છે; પણ તેથી કાંઈ મારો દેશ પરતંત્ર બનાવવો હું ઈષ્ટ લેખતો નથી. હવે તો મારો મોટામાં મોટો સંતોષ મારા મુલકની સ્વતંત્રતા છે. તે નહીં તો પછી મોત-પણ પરતંત્રતા તો નહીં જ."

"પાટણ તરફ નજર નહીં કરવા તમે કબૂલ થાઓ છો?" વીશળદેવે પૂછ્યું.

" ગુર્જર સૈન્યનો પ્રભાવ જોયા પછી મને એ આકાંક્ષા જ નથી."

" મારા મિત્ર તરીકે રહીને મને જોઈતી સહાય આપવા કબૂલ થાઓ છો?"

" પણ હું જીવિત હોઉં તો ને?"

" તમારો પ્રાણ લેવાની મને ઇચ્છા નથી. ક્ષત્રિય યુદ્ધમાં જ શત્રુને હણે–પછીથી નહીં."

" એ સ્થિતિમાં હું આપનો વેરી રહીશ નહીં અને સદૈવ આપનો મિત્ર થઈને માગશો તે સહાય આપીશ."

" માલવેન્દ્ર!" વીશળદેવે ગંભીર સ્વરે કહ્યું: " જેમ મહારાજ સિદ્ધરાજે માળવાના તમારા વડવા મહારાજ યશોવર્માને તેમની સ્વતંત્રતા પાછી આપી હતી તેમ હું વીશળદેવ તમને અમરવર્માને તમારા દેશનું સ્વતંત્ર આધિપત્ય પુનઃ બક્ષુ છું. નરકેસરી નાગેશ્વર! એમનાં બંધન મુક્ત કરાવો અને એમને માનપાન સહિત એમના વહાલા મુલક તરફ પાછા જવા દો."

અમરવર્મા અને વિશુદ્ધવર્માને બાંધેલાં દોરડાં છોડી નાખવામાં આવ્યાં અને તેના સૈન્યના માણસોને પણ બંધનમુક્ત કરવામાં આવ્યા.

વીશળદેવની પાસે બેસતાં અમરવર્માએ કહ્યું: " મહાન ગુર્જરેશ્વર! જો કે મહારાજ સિદ્ધરાજ જેવું પગલું આપે ભર્યું છે તોપણ તેમાં આપની વિશેષતા એ છે કે–આપે ધનસંપત્તિની કાંઈ જ શરત કરી નથી. ફક્ત પાટણ તરફ નજર નહીં નાખવાની અને આપના મિત્ર તરીકે રહેવાની શરતો કરી છે. મહેન્દ્ર! આપ વીર છો. આપના સેનાપતિ વીર છે. આપનું સૈન્ય વીરોથી ભરપૂર છે.

એ સ્થિતિમાં આથીયે આકરી શરતો આપ મારે માથે નાખી શકત પણ આપે તેમ નથી કર્યું એ જોઈને "અભિનવ સિદ્ધરાજ" એવું બિરુદ હું આપને અર્પું છું અને મિત્ર તરીકે આપને વંદન કરું છું; એ બિરુદ હું આપને ૧૦૮ તોલાના સુવર્ણમુદ્રકમાં કોતરાવીને મોકલાવી આપીશ અને તદુપરાંત સ્વયં ઈચ્છાથી હું આપને વચન આપું છું કે–પ્રતિવર્ષ આપને ૫૦ લક્ષ સુવર્ણમુદ્રાઓ હું મોકલતો રહીશ. અત્યારે મારી પાસેનું આ તમામ માલવી સૈન્ય હું આપને ચરણે ધરું છું. આપ પાટણના મહેન્દ્ર થવાની અભિલાષા રાખો છો એમાં સફલ થાઓ અને પાટણપતિ તરીકે સિદ્ધરાજ મહારાજે જેમ નામના મેળવી હતી તેમ આપ પણ "અભિનવ સિદ્ધરાજ" તરીકે નામના મેળવો એવી મારી અંતઃકરણની ઈચ્છા છે."

અમરવર્માએ તેનું કહેવું પૂરું કર્યું એટલે સદૈવ ઉત્સાહી નાગેશ્વરે પોતાના સૈનિકો મારફત "મહારાજ અભિનવ–સિદ્ધરાજની જય" ગજાવી.

અમરવર્મા અને વિબુદ્ધવર્મા ફક્ત પોતાની સાથે થોડા અંગરક્ષકો લઈને માળવા તરફ વિદાય થયા.

ગુર્જર સૈન્યને તે દિવસે ક્યાંય લડવાનું ન હોવાથી વિજયના ઉત્સવ તરીકે છુટ્ટી આપવામાં આવી.

[૯]

પાટણપતિનો દેહવિલય

સંવત ૧૨૯૮ માં મંત્રીશ્વર બિમાર પડયા. જીવનનાં એ પાછલાં વર્ષોમાંની બિમારીએ તેમને નિરાશાવાદી બનાવી દીધા. એમનો પ્રિય બંધુ તેજપાળ વારંવાર અર્બુદરાજ, ગિરનાર, શત્રુંજય ઈત્યાદિ પર્વતરાજો ઉપરથી પત્રો લખીને અથવા ખેપીઆઓ મોકલીને યાત્રિક તરીકેના જીવનની પ્રશંસા કરી રહ્યો હતો. અને પ્રત્યેક ગિરીરાજ પર ધર્મકાર્યમાં સંપત્તિ ખર્ચીને યાત્રિકોનાં સુખસાધન માટે બાંધકામ કરાવતો રહ્યાનું જણાવતો હતો.

એક પાસ ધોળકામાં રાજ્યની ચિંતા, બીજી પાસ પાટણમાં ભીમદેવ મહારાજની માંદગી, ત્રીજી પાસ પાટણ પર હલ્લો કરવા ટમટમી રહેલા અનેક રાજાઓ સંબંધીની ચિંતા, ચોથી પાસ વીશળદેવે પાટણ નહીં લેવા આપેલા વચન છતાંયે તે આક્રમણ કરે તો તેને લગતી ચિંતા, ઉપરાંત પોતાની માંદગીની સતામણી અને સૌથી વિશેષ વૃત્તિ તિર્થયાત્રા તરફનું આકર્ષણ

આ ઉદ્વેગ-વૃત્તિઓનો શો નિકાલ કરવો એ વિષે વિચાર કરતાં આખરે મંત્રીશ્વરે સર્વ જંજાળો તજી દેવા અને યુવાન રાજાને તેના

રાજ્યને લગતી ભાંજગડો પોતાની મેળે ફોડી લેવા દેવા નિર્ણય કર્યો અને શુભ દિન જોઈને ગિરનાર તરફ પ્રયાણ કરવું એમ ઠરાવ્યું.

મંત્રીશ્વરની વૃદ્ધ માતા કુમારદેવી હયાત હતાં પરંતુ તેઓ તેમના બંધુ તેજપાળ સહિત તિર્થયાત્રાએ ગયાં હતાં. મંત્રીશ્વરની પત્ની અનુપમાદેવી, શાસ્ત્રોમાં જેને સાચી ગૃહદેવી તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે, એવા સર્વ ગુણોથી વિભુષીત આર્યમહિલા હતી. મંત્રીશ્વરનાં કાર્યોમાં તે ઘણીવાર સલાહ આપનારી, એમની સેવા ચાકરી ઉઠાવવામાં દાસી તરીકે, એમની ભોજન વ્યવસ્થામાં માતા તરીકે, અને એમની મનોવૃત્તિઓ પારખીને દરેક રીતે એમનું ગૃહરાજ્ય નિર્મળ રીતે સોહાવનારી સુશીલ સન્નારી હતી. મંત્રીશ્વરે તેની સલાહ લીધી.

અનુપમાદેવીએ વિચાર કરીને જવાબ દીધો: "યાત્રાએ જવું એ મને તો પરમ શ્રેયસ્કર લાગે છે. અહીંની ચિંતાઓનો ભાર પંડિત સોમેશ્વરદેવ ઉપાડી શકે તેમ છે. મહારાજ વીશળદેવ જો કે અત્યારે યુદ્ધક્ષેત્રમાં છે તોપણ આપ તેમને ખબર આપશો એટલે તરત જ અહીં દોડયા આવીને રાજકાજ સંભાળી લઈ શકે તેમ છે."

મંત્રીશ્વરનું દીલ પણ એમજ કહી રહ્યું હતું તેથી તેમણે પંડિત સોમેશ્વરદેવને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને પોતે યાત્રાએ જવા માગે છે એમ સૂચવ્યું.

"મંત્રીશ્વર!" સોમેશ્વરદેવે કહ્યું: "આપ મહાભાગ્યશાળી છો કે, આ વિચાર આપને સૂઝયો છે અને એ વિચાર આપને સૂઝે એમાં નવાઈ પણ નથી. મેં સાંભળ્યું છે કે, લીંબડી નજીક હડાળા પાસેથી આપના બંધુ તેજપાળને સુવર્ણમહોરોથી ભરેલા ધનના પુષ્કળ ચરુ હાથ લાગ્યા છે—"

"હેં?! શું કહો છો! મને તો એ વિષે ખબર નથી." વસ્તુપાળે કહ્યું.

"હું માનું છું કે મહાઅમાત્યથી કશું છૂપું નથી–ભલે તેનાથી પોતે બિનવાકેફ છે એમ સ્વમુખે કહે છે તોપણ!" સોમેશ્વરદેવે હસીને કહ્યું: "આખાએ ગુજરાતમાં એ વાત ઘેરઘેર પ્રસરી ગઈ છે. અને ઘણાક યાત્રાળુઓ ગિરનારથી પાછા ફર્યા છે, તેઓ કહે છે કે 'રસકૂપ' નામે એક સુન્દર વાવ શ્રીમાન તેજપાળે બંધાવવા માંડી છે અને અર્બુદગિરી ઉપર પણ સાથે સાથે દહેરાનું બાંધકામ કરાવવા માંડયું છે. આપને એ ધર્મકાર્યો આપની નજરે નિહાળવાનું આકર્ષણ થાય એ કુદરતી છે."

"જો આપ કહો છો તે ખરું હોય તો કૃપા કરીને અહીંથી હવે મને છૂટો કરો અને જલદીથી યાત્રાર્થે જવા દો. મહારાજ વીશળદેવ હાલમાં મેવાડ તરફ લડી રહ્યા છે. એમને યુદ્ધમાં એટલો બધો રસ પડયો છે કે દેશેદેશ જીત્યા વિના પાછા નહીં ફરવાનું તેમણે મને લખી જણાવ્યું છે."

"રાજેન્દ્રની એ યુદ્ધપ્રિયતાનો પાયો નાખનાર, વસ્તુપાળ! તમે છો. તમારા એમના પ્રત્યેના આકરા અને દેખીતા અનેક આભારો પરથી ઇતિહાસમાં એ અમર વાકય લખાયું છે કે, 'જો વસ્તુપાળ ન હોત તો વીશળ ગુજરાતનો મહેન્દ્ર ન હોત–વીશળની હસ્તી જ ન હોત.'"

"ગુરુદેવ, આમ કહીને આપને પોતાને આપ અન્યાય કરો છો. ઇતિહાસ મારા માટે આપ કહો છો તેવું જો કહેશે તો પણ વીશળના ગુરુ માટે અને સાથે સાથે કહેવા દો કે, નાગેશ્વરના ગુરુ માટે પણ

એમજ કહેશે. એ બન્ને યુવકો સૌની આંખમાં સમાય એવા છે. એ બન્નેની મૈત્રી, એ બન્નેનો પરસ્પર અનુરાગ અને ખાસ કરીને વીશળ પ્રત્યે નાગેશ્વરમાં રહેલું મારા કરતાં પણ વિશેષ રાજભક્તિ-ઝનૂન મને ભવિષ્યની સુન્દર આશાઓ આપે છે. અને આથી જ હવે હું નિવૃત્ત થઈને તિર્થક્ષેત્રોની યાત્રાએ જવા ધારું છું."

વસ્તુપાળ આમ કહી રહ્યો એટલામાં એક દૂતે આવીને સમાચાર આપ્યા કે, "પાટણથી કાળા ઘોડા પર કાળા પોષાકનો એક સવાર આવી લાગ્યો છે. તે અશુભ સમાચાર લાવ્યો છે."

"એને તુરતજ અંદર આવવા દો."

તે સવાર હાજર થયો. તેણે ખબર આપ્યા: "સોલંકી વંશના પાટણપતિ ગુર્જરેશ્વર મહારાજ ભીમદેવ સ્વર્ગસ્થ થયા છે. રાજ-ચિન્તાકારી શ્રીમાન લવણપ્રસાદે મંત્રીશ્વર મહારાજ વસ્તુપાળને તરત જ પાટણ આવવા કહેવરાવ્યું છે."

વસ્તુપાળ આ સમાચારથી ક્ષોભ પામી નીચી મુખમુદ્રા રાખી ખિન્ન વિચારોમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયો. ગુરુદેવે આ સંદેશવાહકનો ચહેરો જોઈને પૂછ્યું: "કોણ મામા સિંહદેવ?"

"હા. ગુરુદેવ." સવારે જવાબ દીધો.

વસ્તુપાળે તે આગન્તુક તરફ કરડી નજર કરી.

"તમે વિશ્વાસ મૂકવા જોગ માણસ નથી. તમારા કથનનો આધાર શો?" મંત્રીશ્વરે તીવ્ર સ્વરે સિંહદેવને વચનબાણ માર્યાં.

એનું મોં ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયું. એની આંખોમાંથી અંગારા ફેંકાયા. એના હાથ એનાં ખિસ્સાં ખંખોળવા લાગ્યા અને ઝડપથી એણે એક કાગળ કાઢીને મંત્રીશ્વર તરફ ધરતાં કહ્યું: "વિશ્વાસ

મૂકવાજોગ તો તમે એકલા જ હશો; નહીં વારુ? લો, આ મહારાજ લવણપ્રસાદનો આજ્ઞાપત્ર."

મંત્રીશ્વરે તે હાથમાં ન લેતાં સોમેશ્વરદેવ તરફ આંગળી કરી. પંડિતે સિંહમામાના હાથમાંથી તે પત્ર લેતાં લેતાં તેને ઠપકો દીધો: "મામા, તમે કોની સાથે વાત કરો છો એનું ભાન નથી રાખતા એ ઠીક નહીં. હંમેશાં આપણે વિનયને તો છોડવો જ ન જોઈએ."

"પણ બાપજી, એ સવાલ કેવો કરે છે? માઠું કેમ ન લાગે?"

"મંત્રીશ્વરને ચાહે તેવી રીતે બોલવાનો અધિકાર છે. તમારાથી એમની સામે તુંડમિજાજી શબ્દ ઉચ્ચારાય નહીં." પંડિતે તેને મંત્રીશ્વરનો હક્ક સમજાવ્યો.

"તમે દેશપાર થયેલા માણસ છો. ગુજરાતની હદમાં તમને પગ મૂકવાની મનાઈ છે, છતાં એ આજ્ઞાનો ભંગ કરીને તમે મારી પાસે આવવાની ધૃષ્ટતા શા માટે કરી છે?" મંત્રીશ્વરે પૂછ્યું.

"મારો હદપારનો હુકમ રદ થયેલો છે."

"કોણે રદ કર્યો છે?"

"વીશળદેવ મહારાજે." એમ કહીને સિંહ મામાએ ગુરુદેવના હાથમાં આજ્ઞાપત્ર મૂક્યો; ગુરુદેવે તે મોટેથી વાંચ્યો: "અમારી અંગત સેવા બદલ સિંહમામા સામેનો હદપારીનો હુકમ રદ કરવામાં આવે છે—વીશળદેવ."

"જાઓ, હવે તમારે અહીં ઊભા રહેવાની જરુર નથી." મંત્રીશ્વરે સિંહમામાને કહ્યું.

"આ હેંડ્યા ત્યારે!" સિંહમામાએ જવાબ દીધો અને ચાલવા માંડ્યું: "પોતે છંછણાટ કરે એનું કાંઈ નહીં અને બીજા માટે ટપટપ કરે?! શી દુનિયા થઈ ગઈ છે?!"

એના ગયા પછી સોમેશ્વર પંડિતે લવણપ્રસાદનો આજ્ઞાપત્ર વાંચ્યો: "અમારા રાજનિષ્ઠ મહાન્ મંત્રીશ્વરને ખબર આપવાની કે–આખરે સિંહ પડયો છે. ગુજરાત એના શિરોમણિથી વંચિત થયું છે. ભીમદેવ મહારાજ ગઈ કાલે આ નશ્વર જગત છોડી ગયા છે. સમસ્ત ગુજરાતમાં સવા મહિના સુધી શોક પાળવાની આજ્ઞા છે. મહારાજ ત્રિભુવનપાળદેવને રાજસિંહાસને બેસાડવામાં આવ્યા છે અને એમના જાહેર રાજ્યાભિષેકનું મુહૂર્ત ટૂંક સમયમાં નક્કી કરીશું. પિતાની રાજનીતિને જ પુત્ર અનુસરશે. જે વિશ્વાસ સદ્‌ગત મહારાજે મારા વીશળ પર અને એના સર્વ સલાહકારો પર મૂકયો હતો તે તમે જેમનો તેમ કાયમ રાખશો, એવી આશા મહારાજ ત્રિભુવનપાળદેવ પોષે છે. ચોગરદમની વસ્તુસ્થિતિ તમારી જાણ બહાર નથી. અત્યારે વિશ્વાસ, શ્રદ્ધા અને હૂંફની દૃષ્ટિ તમારા તરફ જાય છે. મંત્રીશ્વર, કોમળ વેલને છુંદાવા નહીં દેવાની જવાબદારી તમારે શિર છે. सुज्ञेषु किं बहुना તમારી મુલાકાત માટે મહારાજ ત્રિભુવનપાળ બહુ ઉત્સુક છે. આ પત્રમાં એ લખું છું અને દૂત પણ મુખથી તે કહેશે–શુભેચ્છક, લવણપ્રસાદ."

સોમેશ્વર પંડિત આ પત્ર વાંચીને વસ્તુપાળ તરફ જોઈ રહ્યા. એ મહાન પુરુષ ગંભીર વિચારમાં પડેલો જણાયો.

"વયસ્ય! હવે વિચાર શો! જે સમર્થ હોય તેની જ ઓથ શોધાય–નિર્બળ પાસેથી શી આશા રાખવાની હોય?" સોમેશ્વર પંડિતે કહ્યું.

"હવે હું લાચાર છું." વસ્તુપાળે કહ્યું.

સોમેશ્વર પંડિત કાંઈક બોલવા જતા હતા. તેમને હાથની ઇશારતથી અટકાવીને મંત્રીશ્વરે કહ્યું: "વીશળને પાટણથી પાછો વાળતાં મને બહુ શ્રમ પડયો હતો. એણે મારું માન્યું. એ પાછો

ગયો. પણ મારું સ્વમાન ત્યારથી હણાયું છે. તમે ત્યાં હોત તો જાણત કે મારે એને સમજાવવા શું શું કરવું પડયું હતું; પણ એ પછી મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે–હવે હું મહાવત નહીં રહું. એ ગજરાજ વનેવન ઘૂમીને ઝાડપાન અને ઇમારતો તોડી પાડશે તો પણ મારા અંકુશનો ઉપયોગ હું નહીં કરું. મારું શરીર...” મંત્રીશ્વરે ગળગળા સાદે કહેવા માંડયું: “હવે ચાલતું નથી. અસ્વસ્થતા મને મૂંઝવી રહી છે. મને હવે કોઈ વાતનો હર્ષશોક રહ્યો નથી. તમારા જેવા શુભચિન્તકોના આશીર્વાદથી મેં ઘણો યશ લીધો–ઘણું કર્યું–હવે તિર્થક્ષેત્રોમાં જઈ અવશિષ્ટ જીવન સાર્થક કરવું એજ મારું પરમ કર્તવ્ય. પંડિતવર્ય! હવેની મારી મનોવૃત્તિ આ છે:

“જીવિત તણું સાફલ્ય જ,
એવો યશ ચોગરદમથી લૂંટયો;
કીર્તિ અંગ રહી તો,
પરાળ રૂપ આ શરીર ભલે છૂટો.”

પંડિત સોમેશ્વરદેવે વસ્તુપાળનો હાથ ઝાલ્યો અને ગંભીર સ્વરે કહ્યું:

“પુન્યવાનની પગરજ,
શિર પર ધરી કેવલ નગુણા વિસરે;
ગુણીજન હૃદયે અંકિત
સદૈવ રહે છે–ભલે તૂટે તોયે.

“તેમ, શ્રીમન્ વસ્તુપાળ! તમારી પગરજથી પાવન થયેલા અમોને તમે છોડી જવાનો નિરધાર કરો છો તોયે અમારાં તૂટેલાં હૃદય......”

એ વિદ્વાન્ પુરુષની આંખ સહેજ અશ્રુભીની થઈ; એ શાસ્ત્ર-પારંગત આચાર્યનો સ્વર ગળગળો થઈ ગયો. એણે અધૂરું વાકય

પૂરું કર્યું: "તમને કદાપિકાલે વિસરી જઈ શકે તેમ નથી–તમે અમને વિસરી જવા યત્ન કરશો તોયે."

"ગુરુદેવ, તમે મને બોલતો બંધ કર્યો, પણ તમારા જ કાવ્યને ફેરવીને હું કહું છું:

"પુન્યવાન પુરુષોની
  કિંચિત્ પગરજ શિર પર જો હોયે
બલિરાજની પેરે
  ભાર થકી ચંપાવું રહ્યું તોયે!

"તેમ તમારા સમા વિદ્વાનની પગરજનો મોટો થોક મારા મસ્તકે છે. તમારું માન મારે રાખવું જોઈશે. હું લવણપ્રસાદ અને ત્રિભુવનપાળની મુલાકાતે જઈશ. જતાં જતાં એક કાર્ય સોંપું છું. નાગેશ્વર પાસેથી જાણી લેશો કે, સિંહમામાએ વીશળદેવની અંગત સેવા શી બજાવી હતી?"

આ વખતે બહારના ખંડમાં પગરવ સંભળાયો. કોઈક આવતું હોય એમ જણાયું. સોમેશ્વરે અને વસ્તુપાળે દ્વાર તરફ નજર કરી.

થોડીક જ વારમાં એક અણધારી વ્યક્તિનાં દર્શન થયાં. એ કોણ?

[૧૦]

મિત્રો વચ્ચે દ્વન્દ્વયુદ્ધ

એ આવનાર રાજમાતા હતાં અને એમની પાછળ સિંહદેવ હતો.

"રાજમાતા ! અહીં ?" સોમેશ્વરે પૂછ્યું.

"હા." રાજમાતાએ તીવ્ર સ્વરે કહ્યું: "મંત્રી વસ્તુપાળ ઘણા વખતથી મારા ભાઈની પાછળ પડીને તેને હેરાન કરતા રહ્યા છે, એ મારાથી સહન થયું નહીં. હમણાં જ તમારા દેખતાં તેમણે તેનું અપમાન કર્યું તે વાત તેણે મને આવીને કહી એટલે મારે અંતઃપુર છોડીને બહાર આવવું પડયું છે. સોમેશ્વર પંડિત ! તમે જાણો છો કે વીરધવલે સિંહદેવ સામેનો હુકમ રદ કરવાનું વચન મને આપ્યું હતું."

"હા. મને એ યાદ છે." સોમેશ્વરે જવાબ દીધો.

"પણ એમાં લિખિત રાજઆજ્ઞા ખૂટતી હતી." મંત્રીશ્વરે કહ્યું: "હવે તે મળી ચૂકી છે અને એ આજ્ઞા સામે હું મારું શિર નમાવું છું."

"પણ એ નહીં ચાલે." રાજમાતાએ કહ્યું: "આમાં સિંહદેવને તમે નકામી સતામણી કર્યા કરી છે એમ મને તો ચોખ્ખું લાગ્યું છે."

વસ્તુપાળે જવાબ દીધો: "રાજમાતા! એ પ્રકૃતિ-પરીક્ષાને અંતે નક્કી કરેલી રાજનીતિ હતી. સિંહદેવ હંમેશાં લાંબી નજર દોડાવ્યા વિના જે તે પ્રસંગમાં કૂદી પડે છે. બુદ્ધિને અને તેમને બાર ગાઉનું છેટું છે તેથી જ્યારે ને ત્યારે વિપત્તિના ખાડામાં તે ધસી પડે છે અને સાથે સાથે રાજ્ય પર આફત લાવે છે. આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો એમના વિષે ટાંકી શકાય તેમ છે."

"પણ વીશળદેવે તેનો હુકમ રદ કર્યો હતો અને તમે તે નહોતો માન્યો, એ દીવા જેવી વાત છે."

"રાજાના મોઢાની આજ્ઞા વિશ્વાસપાત્ર વ્યક્તિ વિના બીજા દ્વારા અમે અમલદારો ન માનીએ."

"એ બધી તમારી ખટપટો મારા ઉપરનું છૂપું વેર લેવાની હતી." સિંહદેવે કહ્યું: "કારણ, હું હમેશાં તમારી સામે જ પડતો રહ્યો છું. હું તો સાફ દીલનો આદમી છું. મને જે લાગે તે કહેવાનો. ફરીથી તમારે મોઢે કહું છું કે મને તમે રાજ્યમાં હોદ્દો આપતા નથી-તમારા માણસોને જ આપો છો; માટે તમે સ્વાર્થી છો-ખટપટીઆ છો-પેટભરા છો."

માંદા મંત્રીશ્વરનું મગજ આ સાંભળી તપી ગયું. "નીચ વૃત્તિના પુરુષ! તું ગમે તેમ બકે છે?" તેઓ ક્રોધમાં પથારીમાંથી ઊભા થવા ગયા.

સોમેશ્વરદેવે તેમને રોકી રાખીને શાન્ત થવા કહ્યું. એટલે

રાજમાતાએ કહ્યું: "મારા દેખતાં મારા ભાઈને એમણે ગાળ દીધી તો પીઠ પાછળ કોણ જાણે કેટલુંયે કહેતા હશે!"

"હું જાણું છું ને?" સિંહદેવે કહ્યું: "હમેશાં તે મારા પર વેર રાખે છે."

"હં, હં, સિંહદેવ! તમે ઘણું ગેરવાજબી બોલો છો." સોમેશ્વરે તેને ઠપકો આપ્યો અને મંત્રીશ્વરને ઝાલીને હાથની ઈશા-રતથી વિનતિ પર વિનતિ કરતા પોતે પણ પથારીમાં બેસી રહ્યા.

"જો હું બહુ બોલતો હોઉં તો ટૂંકુ કરો. મારી સાથે એમને દ્વન્દ્વયુદ્ધ કરાવો. કાં તો એ નહીં–કાં તો હું નહી." સિંહદેવે કહ્યું.

"બરાબર છે." રાજમાતાએ કહ્યું: "આ તકરાર એ સિવાય નહીં પતે."

"રાજમાતા!" મંત્રીશ્વરે કહ્યું: "તમારી પણ જો એ ઈચ્છા હોય તો મને કબૂલ છે."

"રાજમાતા!" સોમેશ્વર પંડિતે કહ્યું: "જો, આપ સ્વસ્થ થાઓ તો હું આપને બધું સમજાવું."

"અમારે તો કાંઈ સમજવું નથી. અમે તો તલવારીઆ..." સિંહદેવે કહ્યું: "એક મગની બે ફાડ એજ અમારો તો ઉપાય."

"વારુ, વારુ," વસ્તુપાળે કહ્યું: "આવતી કાલે સાંજે સાત વાગે નગર બહાર દ્વન્દ્વ–યુદ્ધ માટે હાજર રહેજો. જો કે આ રાજ્યમાં દ્વન્દ્વયુદ્ધની ખાસ મનાઈ છે તોપણ હું રાજેન્દ્ર પાસેથી આ પ્રસંગે ખાસ પરવાનગી મગાવી લઈશ."

"બસ, મને તે કબૂલ છે." સિંહદેવ બોલ્યો:

રાજમાતા અને સિંહદેવ ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં.

બીજે દિવસે સાયંકાલે છ વાગે નગર બહાર સિંહદેવ પોતાના કેટલાક મિત્રો સાથે હાજર થયો. સોમેશ્વર પંડિત, નગરનો કોટવાલ જગતસિંહ, તેમજ બીજા કેટલાક અમલદારો પણ હાજર રહ્યા. વસ્તુપાળની પણ હાજરી હતી; પરંતુ રાજઆજ્ઞા ક્યારે આવે એની રાહ જોવાતી હતી. કેટલોક વખત વીત્યો. સાત વાગ્યાની તૈયારી હતી; છતાં સીમ તરફથી કોઈ સવાર દેખાયો નહીં.

નગરના કિલ્લા પરના મોટા ઘંટમાંથી પહેરેગીરે સાતના ઘંટાનાદ વગાડવા શરૂ કર્યા કે તરતજ સીમ તરફથી એક સાંઢણી દોડતી આવતી દેખાઈ. સિંહદેવનું હૃદય એ સાંઢણીને જોઈ હર્ષથી ઉછાળા મારી રહ્યું. ઘંટનો જ્યાં છેલ્લો રણકો થયો ત્યાં તો, સાંઢણી તેઓ ઊભા હતા ત્યાં આવી પહોંચી અને કોઈકે તેની ઉપરથી બૂમ મારી: “ મામા, વખતસર આવી પહોંચ્યો છું. ”

સિંહદેવ એ અવાજ સાંભળીને ચોંક્યો. બીજાઓ પણ ચકિત થયા. સાંઢણી બેઠી અને તેની ઉપરથી તલવાર ચમકાવતો નાગેશ્વર કૂદીને સિંહમામા સામે આવીને ઊભો રહ્યો અને બોલ્યો: “ ચાલો, ખેંચો તમારી તલવાર, શું જોઈ રહ્યા છો ? ”

“ પણ તું શેનો લડવા આવ્યો, નાગુ ? ”

“ હું મંત્રીશ્વર મહારાજનો પ્રતિનિધિ છું. જ્યાં સુધી મારાં કાંડાંબાવડાં સાબૂત છે ત્યાં સુધી મંત્રીશ્વરને જાતે લડવાની કશી જરૂર નથી. ”

“ અરે, એમ તે ચાલે ? ”

“કેમ ન ચાલે ? આ રાજઆજ્ઞામાં એવું ચોખ્ખું ફરમાન છે.”

સૌ આ વાત સાંભળીને ચકિત થયા.

મંત્રીશ્વરે કહ્યું: "હું જાતે લડવા તૈયાર છું. પછી પ્રતિનિધિની કાંઈ જરુર નથી."

"નાગેશ્વર, રાજેન્દ્રે દ્વન્દ્વયુદ્ધની પરવાનગી આપી છે?" ગુરુદેવે પૂછ્યું.

"હા." નાગેશ્વરે લિખિત પરવાનગીનો પત્ર ગુરુદેવના હાથમાં મૂક્યો.

તે આજ્ઞાપત્ર ગુરુદેવે મોટેથી વાંચ્યો: "મંત્રીશ્વર માંદા હોવાથી તેમને દ્વન્દ્વ-યુદ્ધ કરવાની પરવાનગી અમે નથી આપી શકતા; પરંતુ તેમનો કોઈ પ્રતિનિધિ લડે તો અમારી મંજૂરી છે. સિંહમામાને પણ પોતાનો પ્રતિનિધિ નીમવો હોય તો નીમી શકે છે. આ દ્વન્દ્વ યુદ્ધ પ્રતિનિધિઓનું ગણાશે. તેમાં જેનો પ્રતિનિધિ હારશે તે મૂળ વ્યક્તિએ એ વર્ષ હદપાર થવું પડશે —વીશળદેવ."

તે આજ્ઞાપત્ર વંચાઈ રહ્યો એટલે નાગેશ્વરે કહ્યું: "કોઈ દૂત મારફત આ આજ્ઞાપત્ર અહીં મોકલી શકાત; પણ હું જાતે એટલા માટે લાવ્યો કે મંત્રીશ્વર મહારાજના પ્રતિનિધિ તરીકે મારે લડવું છે."

મંત્રીશ્વર નાગેશ્વર તરફ ગૌરવયુક્ત દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યા.

ગુરુદેવ સોમેશ્વરે સિંહદેવને કહ્યું: "સિંહદેવ, રાજેન્દ્રે આજ્ઞા આપી છે તેમ તમારે પણ પ્રતિનિધિ નીમવો હોય તો નીમો."

"મારે તો કોઇને પ્રતિનિધિ નથી નીમવાનો; પણ મને નાગુ સાથે વેર નથી."

"તમને નથી પણ મને છે, સમજ્યા?" નાગેશ્વર બોલ્યો: "જે દૂત મહારાજા પાસે યુદ્ધઆજ્ઞા મેળવવા આવ્યો હતો તેના

કહેવાથી મેં જાણ્યું છે કે, કડક શબ્દો કહીને તમે મંત્રીશ્વરનું ઘોર અપમાન કર્યું છે. હું એમનો પ્રતિનિધિ એ અપમાનનો બદલો લેવા માગું છું. જો તમારે મારી સાથે યુદ્ધ ન કરવું હોય તો તમારા શબ્દો માટે જાહેર ક્ષમા માગો અથવા તો કબૂલ કરો કે તમે કાયર છો."

"એટલે, અલ્યા ! શું હું બાયલો ? તું મારો મિત્ર થઈને મને બાયલો કહે છે ?" સિંહદેવે પૂછ્યું.

"મિત્રતા અત્યારે માટીમાં મળી ગયેલી સમજો." નાગેશ્વરે જવાબ દીધો: "મેં મંત્રીશ્વર મહારાજનું પ્રતિનિધિત્વ સ્વીકાર્યું છે. રાજેન્દ્રની ખાસ આજ્ઞા મેળવી છે. મંત્રીશ્વરનું અપમાન એ મારું અપમાન છે; તેથી મારી અત્યારની ફરજ એ છે કે તમારી સાથે મારે દ્વન્દ્વ-યુદ્ધ કરવું. જો તમે મારી સાથે નહીં લડો તો હું કહું છું કે તમે બાયલા છો. એક વાર નહીં પણ સત્તર વાર."

"ચાલ, ત્યારે તારી જાતેજ તું મરવા આવ્યો છે તો મને કાંઈ તારી કે તારા બાપની સાડીબાર નથી." સિંહદેવે એમ કહીને તલવાર ચમકાવી.

બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ જામ્યું. બન્નેએ કંઇ વાર સુધી ટકાવ કર્યો. આખરે નાગેશ્વરે મામાને એવો તો એક સખ્ત ઘા કર્યો કે જેને પરિણામે સિંહદેવ ઘવાઇને જમીન પર પડ્યો.

"ઊઠો, ઊઠો, લડોને !" નાગેશ્વરે કહ્યું: એક વાર, બે વાર, ત્રણ વાર કહ્યું: પણ સિંહદેવ ઊઠી શક્યો નહીં.

એ જોઈને ગુરુદેવે ત્યાં ઉપસ્થિત થયેલા બન્ને પક્ષના માણસોને ઉદ્દેશીને કહ્યું: "જુઓ, મિત્રો, મંત્રીશ્વર મહારાજને સ્વાર્થી

ખટપટીઆ આદિ શબ્દો કહીને અપમાન કરનાર પરાજીત થવાથી મંત્રીશ્વરના અપમાનનો બદલો જાહેર રીતે વાળવામાં આવ્યો છે. આ યુદ્ધમાં કોઈ જાતનો દગો થયો નથી. બન્નેએ રાજીખુશીથી અને લગીર પણ અનીતિ વિના યુદ્ધ ખેલ્યું હતું. એમાં સિંહદેવના થયેલા પરાજયમાં હવે કોઈને કાંઇ શંકા રહે છે ?"

સર્વેએ કબૂલ કર્યું કે, સિંહદેવ ન્યાયી યુદ્ધમાં પરાજીત થયો છે, એમાં જરીકે શંકા રહી નથી. નાગેશ્વરે મંત્રીશ્વરના અપમાનનો બદલો માનવંત રીતે લીધો છે.

આ નિર્ણય સાંભળીને નાગેશ્વરે તલવાર ફેંકી દીધી. અને કહ્યું: "હવે હું મારું મિત્ર-કર્તવ્ય બજાવીશ." તે તરતજ સિંહદેવની પાસે ગયો અને તેના ઘા તપાસવા માંડયો. રાજવૈદ્ય ત્યાં હાજર હતો. ઘાયલ થયેલા સિંહદેવની સારવારનું કામ તેણે માથે લીધું. નાગેશ્વર રાજવૈદ્યને મદદ કરવા લાગ્યો, એ દરમિયાન મંત્રીશ્વરે અને સોમેશ્વરે કાંઈક મસલત કર્યા બાદ મંત્રીશ્વર તરત જ ત્યાંથી વિદાય થયા. ગુરુદેવ સિવાય બાકીનાઓ પણ માંહોમાંહે નાગેશ્વરની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરતા વીખરાયા.

[૧૧]

ગુરુદક્ષિણા

સિંહદેવને ઘેર પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કરીને નાગેશ્વર ગુરુદેવને ત્યાં ગયો. તેણે તેમને પૂછ્યું: "શું મંત્રીશ્વર મારા વર્તનથી નારાજ થઈને દ્વન્દ્વયુદ્ધમાંથી જતા રહ્યા હતા?"

"ના, તેમને એકાએક પાટણ જવું પડ્યું છે."

"કારણ?"

"ગુપ્ત છે."

"તો મારે જાણવું નથી પણ હું તેમનો પ્રતિનિધિ થયો, એથી તેઓશ્રી નારાજ તો નથી થયા ને?"

"નાગેશ્વર!" સોમેશ્વર પંડિતે ગંભીર ભાવે કહ્યું: "તેં એમના પ્રતિનિધિ થઈને એમની જીત કરાવી તેથી એ મહાન પુરુષના હૃદયની મહત્તા માપવાનો મને મોકો મળ્યો છે. તારી પ્રકૃતિનો પણ અમને બન્નેને યથેચ્છ પરિચય થયો છે. તારી પ્રકૃતિ અમો

બન્નેની સમજ પ્રમાણે એવી છે કે–તું મંત્રીશ્વર કરતાં સવાયો થવા ઇચ્છે છે પણ પ્રમાણિકપણે અને સત્યને રાહે. આથી જ્યારે ટેકનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય ત્યારે તું જરૂર સત્યના પક્ષમાં રહેવાનો જ. મારું પૃથક્કરણ ખરું છે કે?"

"મારે મોઢે શું કરવા બોલાવો છો? કાર્યોની આરસીમાં જ જુઓ ને?"

"હું સાચું પ્રથક્કરણ કરી શકયો છું. વત્સ, આજ તેં મંત્રીશ્વરનું મોં ઉજ્જવળ રાખ્યું છે. અને એનો બદલો એ મહાન મુત્સદ્દી યોગ્ય સમયે વાળી આપશે જ."

નાગેશ્વરની આંખમાં જ્યોત દેખાઈ. "મને એ શો બદલો આપશે?" તેણે પ્રશ્ન કર્યો અને ગુરુદેવે પ્રશ્નનો જવાબ નહીં દેતાં વાત પલટાવી: "પણ વત્સ! કહે તો ખરો." સોમેશ્વરદેવે સિંહમામા સામે નિહાળી કહ્યું.

"સિંહમામા સામેની હદપારી તેણે શા માટે રદ કરી? એવી શી મહત્ત્વની 'અંગત સેવા' એણે બજાવી હતી કે, મંત્રીશ્વરની આજ્ઞાની ઉપરવટ થઈને વીશળદેવે પોતાની ખાસ આજ્ઞા કરી?"

"સિંહમામાની 'અંગત સેવા' કાંઈ મહત્ત્વની નથી." નાગેશ્વરે જવાબ દીધો.

"હેં?! ત્યારે વીશળદેવે એની હદપારી કેમ રદ કરી?"

"ગુરુદેવ! એ હદપારી રદ થઇ તેમ પાછી ચાલુ રહી એ પણ આપે કાનોકાન રાજઆજ્ઞાથી સાંભળ્યું ને?"

"હું નથી સમજી શકતો કે આમાં રહસ્ય શું રહેલું છે?"

નાગેશ્વરે કહ્યું: "સિંહમામાની 'અંગત સેવા'ની વાત હું આપને કહું એટલે આપ તે રહસ્ય સમજી શકશો. માળવાના યુદ્ધ દરમિયાન મહાબાહુ નામના એક દૂતને અમે એક પ્રપંચ માટે માળવા મોકલ્યો હતો. એ પ્રપંચ માલવ-પ્રદેશમાં ખોટો વિજયસંદેશ કહેવાનો હતો. માલવી સૈનિકના વેષમાં મહાબાહુ માળવા ગયો ત્યારે ત્યાં તેણે સિંહમામાને જોયા—"

"માળવામાં સિંહમામા શા માટે ગયેલા ?"

"પોતાના પેટને ખાતર." નાગેશ્વરે કહ્યું: "પણ એમાં તેઓ મહત્ત્વનો એક સિદ્ધાંત ભૂલ્યા હતા. ગુજરાતનું ગૌરવ હૈડે ન રાખતાં ગુજરાતના શત્રુને ત્યાં સેવા કરવા જવું એ કોઈ સિદ્ધાંત-વીર કદાપિ પસંદ ન કરે પણ સિંહમામાની પ્રકૃતિ અન્યાશ્રયપિપાસુ હોવાથી જ્યારે હદપારી દરમિયાન તેમને ગુજરાતના સાંસાં પડવા લાગ્યા ત્યારે તેઓ માળવા ગયા અને ત્યાં રાજમહેલના સંરક્ષક તરીકે રહ્યા. મહાબાહુ જ્યારે માળવા પહોંચ્યો ત્યારે તે તેમને ઓળખી શક્યો પણ તેઓ મહાબાહુને ગુજરાતી તરીકે ઓળખતા ન હતા. મહાબાહુએ ત્યાં પહોંચીને જોયું કે-માળવાની સરહદમાં બે જાતનાં લખાણનાં બાણ જઈ પહોંચ્યાં હતાં. એક લખાણ મદદ મોકલવા સંબંધીનું અને બીજું મદદ નહીં મોકલવા સંબંધીનું. મહાબાહુએ અમલદારોને ગડભાંગમાં પડેલા નિહાળ્યા; પણ સિંહમામા તેઓને મદદ મોકલવા ઉશ્કેરી રહ્યા હતા. મહાબાહુ માલવી ભાષા સારી રીતે જાણતો હતો તેથી તેણે અમલદારોને સમજાવ્યું કે જો મદદની જરુર હોત તો મને ખાસ ના કહેવા મોકલવામાં આવત નહીં. સિંહમામાએ આ ઉપરથી જણાવ્યું કે કદાપિ આ વિજય-સંદેશ બરાબર હોય તોપણ જરાક જીત ફુલાઈ જવા જેવી ન ગણાય. માલવ-સૈન્ય ગુજ-રાતના બીજા ભાગોમાં જઈને તેના ખંડીઆઓને પણ રંજાડે નહીં

ત્યાં સુધી તેનો ખરો વિજય કહી શકાયજ નહીં–ખાસ કરીને ધોળકાના મગરુબ મંત્રી વસ્તુપાળને, ત્યાંના અમાત્ય નાગેશ્વરને અને સેનાપતિ તેજપાળને માલવપતિ કેદ કરી શકે નહીં ત્યાં સુધી વિજય અધૂરોજ છે; માટે મદદ મોકલવી. મહાબાહુએ તેમને તરતજ ટાંણો માર્યો કે–તમે ગુજરાતી થઈને આમ બોલો છો એ ઉપરથી નક્કી એમ માનવું પડે છે કે–તમને તે વ્યક્તિઓ સાથે અંગત વેર છે; છતાં જો તમારી ઈચ્છા હોય તો તમે માલવપતિ પાસે જઈ તેમને આ સલાહ આપી શકો છો. પોતાને રજા મળે તો પોતે તેમ કરવા તૈયાર છે એમ સિંહમામાએ કહ્યું. મહાબાહુ તેમને પોતાની સાથે લઈ જવા તૈયાર થયો. માલવી અમલદારોએ મામાને ના પાડી; ત્યારે એ રાતના મામા છાનામાના માળવામાંથી નીકળી પડયા. મહાબાહુ તેમની પાછળ પડયો. પણ હજી તો તેઓ રસ્તામાં હતા ત્યાં માલવેન્દ્ર હાર્યાની ખબર પડી. સિંહમામા પાછા માળવા જતા હતા ત્યાં મહાબાહુએ તેમને રોકયા અને જબરદસ્તીથી તાબે કરીને તેમને તે મારી પાસે લાવ્યો. મને બધો પ્રસંગ અથેતિ કહેવામાં આવ્યો. મેં વિચાર કરી જોયો. પોતાની હદપારીની મનોવ્યથાને લીધે તેઓ આમ અંગત વેર પોષે છે, એવું મને લાગ્યાથી મેં તેમની સામેનો મનાઈ–હુકમ રાજેન્દ્રની ખાસ લિખિત આજ્ઞાથી રદ કરાવ્યો.”

“પણ પાટણના રાજદૂત તરીકે તે શી રીતે અહીં આવ્યા ?”

“એમનો હુકમ રદ કરાવીને મેં એમને અમારી પાસે રાખ્યા નહીં; કારણ યુદ્ધભૂમિમાં એમના જેવા અસ્થિર પ્રકૃતિના માણસો જોખમકારક થઈ પડે. મેં તેમને પુષ્કળ નાણું આપી પાટણ મોકલ્યા અને ત્યાંજ રહી આનંદમાં દિવસો ગાળવા સલાહ આપી; પણ તેમને તો મંત્રીશ્વર આગળ પોતાની હોશિયારી બતાવવી હતી એટલે, હું કલ્પના કરું છું કે–ભીમદેવ મહારાજના સ્વર્ગવાસના સમાચારનો સંદેશો

અહીં લાવવા માટે તેમણે શ્રીમાન્ લવણપ્રસાદને ખાસ વિનતિ કરી હશે અને તેમને રાજમાતાના ભાઈ જાણીને તેમણે એ કાર્ય સોંપ્યું હશે. પણ ગુરુદેવ ! હું સમજું છું કે, સિંહમામા જેવી અસ્થિર, અન્યાશ્રય-પિપાસુ અને પિશુન વૃત્તિની વ્યક્તિને ખાતર મંત્રીશ્વર જેવા મહાપુરુષનો ભોગ ન લેવાય એ વાત મેં રાજેન્દ્રના હૃદયમાં પણ ઠસાવી છે. સિંહમામાની પ્રકૃતિ સમજીનેજ તેમને ગુજરાતથી દૂર ને દૂર રાખવામાં મંત્રીશ્વરનું ડહાપણ હતું. મારા ખ્યાલમાં તે આવવાથી હું તેને અનુસર્યો છું."

"નાગેશ્વર !" ગુરુદેવે કહ્યું: "ત્યારે તો મંત્રીશ્વર સોનું અને કથીરની પરીક્ષા કરીને વર્ત્યા લાગે છે."

"કદાચ એમ હોય."

"નાગેશ્વર, શાક્યભેદ ન વાપર. મંત્રીશ્વર જે કરે છે તે દીર્ઘ દૃષ્ટિથીજ કરે છે અને તેનામાં તારે તેમજ વીશળદેવે પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવાનો છે. એમાં કોઈ જાતના મનસ્વી તરંગો ના ચાલે."

ગુરુદેવનાં છેલ્લાં વાક્યોથી નાગેશ્વરને લાગ્યું કે, એ વેદમૂર્તિને કાંઈક પણ અંતર્વેદના થઈ છે; અને એમના વદન તરફ જોતાં નાગેશ્વરને ખાત્રી થઈ કે, તેમાં ખેદના ભાવ છે, તરતજ તેણે ગુરુદેવને પૂછ્યું: "શું અમે મંત્રીશ્વરથી વિરુદ્ધ વર્તીએ છીએ એમ આપ માનો છો ?"

"નાગેશ્વર, એક વાતની સો વાત, મારે તારી પાસેથી ગુરુદક્ષિણા લેવી છે. તે ગુરુદક્ષિણા આકરી છે, એ હું તને પહેલેથી કહી દઉં છું. એ ગુરુદક્ષિણા મંત્રીશ્વર સંબંધી જ છે. ન સોનું,

ન રૂપું, ન જાગીર, ન બીજી કોઈ વસ્તુ કેવળ એક મહત્ત્વના શપથ મારે તારી પાસે લેવડાવવાના છે. જો ગુરુદક્ષિણા આપવા ઇચ્છા હોય તો તે વિષે ઉલ્લેખ કરું. ન આપવી હોય તો તું બંધનમાં નથી."

"આપની ગુરુદક્ષિણામાં જો આપની આજ્ઞા હોય તો, હું મારો પ્રાણ પાડવા તત્પર છું. મને ખાત્રી છે કે, રાજા વીશળદેવ પણ આપની કોઈપણ ઇચ્છા પૂરી કરશે. તેમને રાજપાટ તજી દેવા અને ભગવાન રામચંદ્રજી અથવા હરિશ્ચન્દ્ર મહારાજ અથવા ભર્તુહરિ મહારાજની પેઠે વનમાં ચાલી નીકળવા ફરમાવશો તો તેઓ તેમ કરશેજ. એ તેજ છે, હું તેમની છાયા છું. આપ ફરમાવો અને અમારી ફરમાબદારીનો પડછો નિહાળો."

ગુરુદેવે કહ્યું: "તારાં આ વેણ સાંભળીને મને પ્રસન્નતા થાય છે. જો તું મારી ઇચ્છાનુસાર મને ગુરુદક્ષિણા આપવા માગતો હોય તો, મારા પગ પર હાથ મૂકી વચન આપ કે, **જ્યાં સુધી શ્રીમન્ત્રસ્તુ-પાળ હયાત હોય ત્યાં સુધી મારી આજ્ઞા સિવાય તારે પાટણનું મહામંત્રીશ્વરપદ લેવું નહીં.**"

નાગેશ્વર ચોંક્યો. જાણે સર્પદંશ થયો હોય એવી વેદના તેણે અનુભવી. એના જીવનનો એ મહાઅભિલાષ હતો. એને એ મહાપદ આપવા માટે મહારાજા અને મહારાણીએ વચન આપ્યું હતું. અત્યાર સુધીની બધી દોડધામ એ લક્ષ્ય પ્રતિજ હતી અને એજ બાબતનો ત્યાગ કરવા તેને કહેવામાં આવ્યું. તે ખૂબ મુંઝાયો. અતિશય વિહ્વલ બની ગયો.

ગુરુદેવે પૂછ્યું: "વત્સ! ગુરુદક્ષિણા આપતાં એક આજ્ઞાંકિત શિષ્યને આટલી બધી વાર? ઇચ્છા ન હોય તો—"

નાગેશ્વરે નિશ્ચય કરી લીધો. ગુરુદેવને તેમનું વાક્ય પૂરું કરવા દીધું નહીં. તેણે હાથમાં જલ લીધું અને તેની અંજલિ ભરીને ભૂમિ-તલ પર રેડતાં કહ્યું: "**गुरुदेव! करिष्ये वचनं तव।**"

"ધન્ય વત્સ! તારું સદૈવ શ્રેય થાવ." મહાજ્ઞાની સોમેશ્વરદેવ પંડિતે પોતાના બન્ને હાથ તેના મસ્તકે મૂકીને અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યા:

ગુરુ–શિષ્ય વિખૂટા પડયા.

[૧૨]

પાટણપતિ

ઉપર્યુક્ત પ્રસંગને બે વર્ષ વીતી ચૂક્યાં, એ દરમિયાન કાંઈ મહત્ત્વનો બનાવ બન્યો નહીં. મંત્રીશ્વર મોટે ભાગે તીર્થયાત્રા કરતા રહ્યા. સિંહદેવ હદપાર રહ્યો. સોમેશ્વર પંડિત ધોળકાનું કામચલાઉ મંત્રીપદ જાળવતા રહ્યા અને વીશળદેવ તથા નાગેશ્વર યુદ્ધોમાં પ્રવૃત્ત રહ્યા. દેવગિરિ, મેવાડ આદિ રાજ્યોના રાજાઓને આ દરમિયાન તેઓ પોતાના ખંડીઆ બનાવી શક્યા. યુદ્ધ–ભૂમિમાંથી કોઇ કોઈ વાર થોડીક ફુરસદ મેળવીને નાગેશ્વર ધોળકા આવી જતો; અને ત્યારબાદ રાજવહીવટ–પ્રથામાં કાંઈ ફેરફારની જરુર જણાતી તો તે કરતો.

સંવત ૧૩૦૦ નો પ્રારંભ થતાં પાટણમાં એક મહત્ત્વનો બનાવ બન્યો. રાજા ત્રિભુવનપાળ થોડાક દિવસની માંદગી ભોગવી સ્વર્ગસ્થ થયા. એમને સંતાન ન હતું. રાજ્યગાદી કોને મળશે એ કોયડો હતો. લવણપ્રસાદ એ વખતે માંદા હતા. એમની આસપાસ જે સુભટો હતા તેઓએ જ્યારે ત્રિભુવનપાળના દેહવિલયના સમાચાર લવણપ્રસાદને આપ્યા ત્યારે તેમણે કહ્યું : “ જાઓ, એક સવારને તુરતજ વીરમગામ મોકલી વીરમને તેડાવો. ”

સુભટો આશ્ચર્યચકિત થયા: “ મહારાજ, વર્ષોથી એ કુમાર અમરધામમાં પહોંચેલા છે.” એકે એનું લક્ષ ખેંચ્યું.

“ તો પાટણની ગાદી ખાલી રહેશે.”

“ એમ તે બને ? કોઈ બીજો રાજા ચડી આવશે તો સોલંકી વંશની અમર કીર્તિ પર કાયમને માટે પાણી ફરી વળશે.”

માંદા લવણપ્રસાદે એ પછી કાંઈ હુકમ આપ્યો નહીં.

પાટણમાં એ વેળા નાગરિકો અને મહાજનો નગરશેઠને ત્યાં એકઠા થયાં. પાટણપતિ કોણ થાય ? એ પ્રશ્નની ચર્ચા તેમાં ચાલી; ત્યારે નગરશેઠના એક ગુમાસ્તાએ વીશળદેવનું નામ રજૂ કરીને પાટણ પરના તેના ઉપકારો વર્ણવ્યા. એણે જણાવ્યું કે, “ મહારાજ ભીમદેવ જ્યારે ગુપ્ત વાસમાં હતા ત્યારે વીશળદેવ પાટણ પર ચડી આવ્યો ન હતો. તેઓ માંદા હતા ત્યારે પણ તે આક્રમણ લાવ્યો ન હતો. મહારાજ ત્રિભુવનપાળની હયાતી દરમિયાન પણ તેણે કદી પાટણ તરફ નજર કરી નથી, તેનું કારણ તેણે વસ્તુપાળને આપેલા વચનનું છે. એ વચન નિભાવીને પાટણની ગાદી નહીં લેતાં તે ધોળકાનું મહત્ત્વ વધારી રહ્યો છે—ગુજરાતને મહાગુજરાત બનાવી રહ્યો છે. અસંખ્ય રાજાઓને તેણે મહાત કરીને પોતાના ખંડીઆ બનાવ્યા છે. આવા એક પ્રતાપી રાજવીને પાટણમાં પોતાની ગાદી સ્થાપવાનું નિમંત્રણ થાય એથી વધુ ઉત્તમ શું હોઇ શકે ? ગુજરાતના સોલંકી વંશનું પાટનગર પાટણ છે. એની મહત્તા સોલંકી વંશને વફાદાર રહેલા વાઘેલા વંશના લવણપ્રસાદ અને તેના વંશજોને હાથે વધે એથી વધુ રળીઆમણું બીજું કાંઈજ નથી. વીશળદેવના વચનની મુદત હવે પૂરી થાય છે, એટલે તે કોઈ પણ પળે પાટણ પર હલ્લો લાવે અથવા બીજો કોઈ પણ રાજા તેની ઉપર ચડી આવે તેના કરતાં તેનેજ પાટણપતિ થવાનું નિમંત્રણ આપવું બહેતર છે.”

એ ગુમાસ્તાની વાણી પ્રતિભાશીલ નીવડી. નગરશેઠ અને અન્ય સૌને એની વાત રુચિ. પાટણના સેનાપતિને મળીને નગરશેઠ તેની સહાયથી યુદ્ધ–ભૂમિમાં ગયા અને વીશળદેવને પાટણ પધારવા તેમણે નિમંત્રણ કર્યું.

"કોની સૂચનાથી તમે મને નિમંત્રણ કરો છો?"

"પાટણનાં મહાજનોની સૂચનાથી."

"પણ મહાજનો સમક્ષ સૂચના કરનાર કોઈ વ્યક્તિ હશે ને?"

"એ તો એક સાધારણ વ્યક્તિ છે. મારો એક ગુમાસ્તો છે."

"વારુ, હું એ મહાજનોનો ઋણી રહીશ; પરંતુ એ ગુમાસ્તાનો વિશેષ."

વીશળદેવ યુદ્ધ–ભૂમિમાંથી પાટણ આવ્યો. એનો નગર–પ્રવેશ ઘણી ધામધૂમથી થયો. ગુજરાતના નવા રાજા તરીકે એનો ઘણોજ સત્કાર કરવામાં આવ્યો. પાટણના સહસ્રલીંગ સરોવરની પાસે વિશાળ શમિયાના ખડા કરાવવામાં આવ્યા અને એના રાજ્યાભિષેકની ઠાઠ-માઠભરેલી તૈયારીઓ થઈ રહી.

લવણપ્રસાદની એ વેળા છેલ્લી ઘડીઓ ગણાતી હતી. એનો એક પગ પૃથ્વીમાં હતો અને બીજો પગ મરણના મુખમાં હતો. વીશળદેવ એને જોવા ગયો. ભાનવિનાની હાલતમાં તેણે તેને "વીરમ, વહાલા વીરમ!" એમ કહીને બોલાવ્યો. "મારી ઇચ્છા વસ્તુપાળનું માન છૂંદવાની હતી તે પૂરી થઈ." એમ તેણે કહ્યું. એ સન્નિપાતમાંજ બોલે છે એમ ઠર્યું.

એક યોગ્ય તિથિએ અને યોગ્ય મુહૂર્તે વીશળદેવના રાજ્યાભિષેકનો દરબાર ભરાયો. રાજપુરોહિત પંડિત સોમેશ્વરદેવે તેનો રાજ્યાભિષેકવિધિ કર્યો અને એ પછી રાજ્યાધિકારીઓ નીમવાની વિધિનો સમય થયો.

"મહામંત્રીશ્વરપદ કોને આપો છો, રાજેન્દ્ર ?" સોમેશ્વરદેવે પૂછ્યું.

"પાટણના નગરશેઠનો એ ગુમાસ્તો ક્યાં છે, જેણે મારું નામ પાટણપતિ તરીકે સૂચવ્યું હતું ?"

એ ગુમાસ્તાને દરબારમાં ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો. એ ગુમાસ્તાનો પોષાક મેલોઘેલો હતો. એ વારંવાર નક્કામો નક્કામો હસ્યા કરતો હતો. એનું અદબથી ઊભા રહેવાનું પણ ઠેકાણું ન હતું.

રાણી મૃણમયી વીશળદેવ સમીપના સિંહાસને બેઠી હતી. તેણે તે ગુમાસ્તાને જોઇને વીશળદેવને પૂછ્યું:

"મહેન્દ્ર, શું આને મહામંત્રીશ્વરપદ આપશો ?"

"ત્યારે કોને આપું ? આપણા મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળની તપાસ મેં તીર્થક્ષેત્રોમાં કરાવી પણ તેમનો ક્યાંયે પત્તો નથી. પંડિત સોમેશ્વરદેવ એ પદ લેવા ના પાડે છે."

"નાગેશ્વર છે ને ?"

"તો મારો સેનાપતિ કોણ થાય ?"

"મહાબાહુ."

"પણ આ ગુમાસ્તાનો હું તત્કાળમાં ઘણો ઋણી થયો છું."

"પણ નાગેશ્વરને વચન આપેલું છે."

વીશળદેવ નિરુત્તર રહ્યો અને પછી સમસ્ત દરબારને ઉદ્દેશીને બોલ્યો: "પાટણનું મહામંત્રીશ્વરપદ કોને આપવું એ વિષે હું આખાયે દરબારનો અભિપ્રાય માગું છું. પણ એમાં પ્રથમ સૂચના કરવાનો હક્ક નગરશેઠના ગુમાસ્તાને આપું છું; કારણ કે તેને ધોળકાના મારા મુખ્ય મંત્રીશ્વર વિષે કાંઇક વધુ માહિતીઓ હોય એમ મહાજનોની સભા સમક્ષ તેણે સાબિત કરેલું છે અને આ ગાદીએ મને સ્થાપવાની સૂચના પણ તેઓને તેણે કરી છે."

દરબારમાં આ ઉપરથી માંહોમાંહે મંત્રણા ચાલી. દરમિયાન ગુમાસ્તાએ કહ્યું: "મહેન્દ્ર, મને કહેશો કે વસ્તુપાળે અહીં હાજર રહેવાનો શિષ્ટાચાર બતાવ્યો નથી તો પછી એવા નફીકરા પણ જૂના ભૃત્યની દરકાર આપે શા માટે રાખવી?"

પંડિત સોમેશ્વરદેવ એ વખતે બોલ્યા: "વણિક મહાજન, તમારી ભૂલ થાય છે. વસ્તુપાળ અહીં હાજર નથી એમ તમે કહો છો પણ હું કહું છું કે–એના વિના કોઈ જગ્યા જ ક્યાં ખાલી છે?

"अन्नदानैः पय·पानैः
धर्मस्थानैर्धरातकम् ।
यशसा वस्तुपालेन
रुद्रमाकाशमंडलम् ॥

અહીં બેઠેલા સૌના હૃદયમાં કોઈ ને કોઈ રુપે એ મંત્રીશ્વર વિરાજીત છે. ગુર્જરેશ્વર મહારાજાના હૃદયમાં પણ તે છે; એ તેમના નામોચ્ચારથી તમે જોયું. તમે પોતે પણ એમને નફીકરા કહેવાની ધૃષ્ટતા કરી શકયા. પણ હું ધારું છું કે, એવું બોલીને તમારી જાતને તમે લાંછન લગાડયું છે."

"એ સજ્જનની જાત હું જાણી ગયો છું. સૂર્ય કદી છૂપ્યો રહેતો નથી." નાગેશ્વરે કહ્યું "ગુરુદેવ, આપે કહ્યું કે મહાન વસ્તુપાળ વિના આકાશપાતાળ ખાલી નથી. હું કહું છું કે મહારાજ ત્રિભુવનપાળના અવસાન સમયથી પાટણ શ્રીમન્વસ્તુપાળ વિના ખાલી નથી. આ દરબાર પણ આ વખતે શ્રીમન્વસ્તુપાળ વિના ખાલી નથી. આ ગુમાસ્તા—"

"ભલા માણસ!" તે ગુમાસ્તો અધવચ બોલ્યો: "બીજી ત્રીજી લપ્પનછપ્પન કરીને અત્યારની અણમોલ તક શા માટે જવા દે છે! આ દરબારમાં તો તું એકલો જ મહામંત્રીશ્વરપદ માટે લાયક છે.

તને મહારાજાએ અગાઉ એ પદ આપવાનું વચન આપેલું છે અને આ લાગ આવ્યો છે. હું મહારાજાને ભલામણ કરું છું કે—પાટણનું મહામંત્રીશ્વરપદ તેમણે તનેજ આપવું."

નાગેશ્વર ફીક્કો પડી ગયો. તરતજ તે પોતાને આસનેથી ઊઠીને એ ગુમાસ્તાની નજદીક ગયો અને તેને પગે પડીને બોલ્યો: "મહાપુરુષ, મને લજ્જિત ન કરો. આપ પોતે જ મહામંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ છો."

સૌ આ સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત થયા. "શું એ સત્ય વાત છે?" વીશળદેવે પૂછ્યું.

ગુમાસ્તો બેફીકરાઈથી હસતો રહ્યો. નગરશેઠે ઊભા થઈને કહ્યું: "ગુર્જરેશ્વરનો જય હો. આ વ્યક્તિ બેશક શ્રીમાન વસ્તુપાળ છે. સદ્ગત મહેન્દ્ર ત્રિભુવનપાળની માંદગી પ્રસંગે મારે ત્યાં આવી તેઓ ગુમાસ્તા તરીકે ગુપ્ત વેષે રહ્યા હતા. પાટણનું રાજપદ આપશ્રીને અને મહામંત્રીશ્વરપદ શ્રીમન્નાગેશ્વરને આપવા માટે જ આ ગુપ્ત વેષ એમણે ધારણ કર્યો છે."

"મહેન્દ્ર!" નાગેશ્વરે કહ્યું: "મેં અહીં આવીને એ કોણ છે તે વિષે તપાસ ચલાવી હતી અને ગઈ કાલે સાયંકાલે હું તેમને બરાબર ઓળખી ગયો હતો. જ્યાં સુધી એમના સમા મહાન પુરુષ આપણે માથે બિરાજતા હોય ત્યાં સુધી મારા જેવાથી આ પદે બિરાજી ન શકાય."

"**गुणाः पूजास्थानं गुणेषु न च लिंग न च वयः**" મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળે કહ્યું: "નાગેશ્વર, તું મારી પ્રતિછાયા છે એ મેં વારંવાર કહ્યું છે. તને આ પદ મળે એ મને જ મળે છે. તારી કસોટીઓ મેં કરી જોઈ છે. તું લાયક નીવડયો છે માટે નિઃસંકોચભાવે એ પદ સ્વીકાર." એમ કહીને એમણે પોતાના કરકમળમાંની રત્નમુદ્રા નાગેશ્વર તરફ ધરી.

એક પાસ લોભ અને મોહ અને બીજી પાસ આત્મત્યાગ અને બલિદાન વચ્ચેના તુમૂલ યુદ્ધની એ ક્ષણો હતી. નાગેશ્વરની મહદ્ આકાંક્ષા આ પદ મળે એમાં હતી. વીશળદેવ અને મૃણ્મયીને પ્રિય એવી આ ધન્ય ક્ષણ હતી. એ પદ તેમણે તેને જ આપવા અનામત રાખ્યું હતું.

પણ નાગેશ્વરનો હાથ એ મુદ્રા લેતાં થંભી ગયો. આખો દરબાર એમ માનતો હતો કે, નાગેશ્વર હવે જરૂર એ મુદ્રા સ્વીકારશે. સૌની આંખો તેના તરફ ટમટમી રહી હતી. પણ એક જ વ્યક્તિ તેના તરફ નિહાળતી ન હતી. તે હતા ગુરુદેવ.

એમનાં નયનો બંધ હતાં. નાગેશ્વરે જોયું કે, તેઓ આંખો મીંચીને ધ્યાનસ્થ રહ્યા હતા. નાગેશ્વરે નિર્ણય કરી લીધો. મુદ્રા લીધી નહીં અને ગળગળા સાદે કહ્યું: " મંત્રીશ્વર મહારાજ, મને જો એ મુદ્રા આપો તો આપને ગુરુદેવના સોગંદ છે. હું મહામંત્રીશ્વર-પદ નહીં લઉં. "

અને એમ કહીને તે ગુરુદેવના આસન સમીપ દોડી ગયો. ગુરુદેવનાં ચરણ તેણે ઝાલી લીધાં અને કહ્યું: " ગુરુદેવ, મારી વહારે ધાઓ."

એ જ્ઞાનમણિએ નેત્ર ખોલ્યાં. નાગેશ્વરને મસ્તકે પોતાના કરકમળ મૂક્યા અને " ધન્ય વત્સ ! " એટલું જ કહી વીશળદેવને સંબોધીને પોતે બોલ્યા:

" વત્સ વીશળદેવ, શ્રીમન્વસ્તુપાળને જ પાટણનું મહામંત્રીશ્વર-પદ આપો. નાગેશ્વર અમાત્ય જ રહેશે. "

મહારાજ ભીમદેવ અને ત્રિભુવનપાળના હયાતીકાળમાં જેમ આપે પાટણના સિંહાસન પ્રતિ નજર નહોતી નાખી તેમ શ્રીમન્વસ્તુપાળના હયાતીકાળમાં નાગેશ્વરે પાટણના મહામંત્રીશ્વરપદ પ્રતિ નજર સુદ્ધાં નાખવાની ન હોય. આ પ્રશ્નમાં એણે મારું શરણ સ્વીકાર્યું છે. મારો

ઠરાવ છે કે, એ પદ એ નહીં લે. અધિકારી હોવા છતાંયે જે આવાં મહાપદ ગ્રહણ કરે નહીં તેનો એ મહાન્ આત્મત્યાગ છે. મને અત્યાનંદ થાય છે કે, મારા બે શિષ્યોનો આત્મત્યાગ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સોનેરી પૃષ્ઠે અંકિત થઈ રહેશે."

"ધન્ય ગુરુ! ધન્ય શિષ્ય!" વસ્તુપાળે કહ્યું, અને એ પછી કિંચિત્ પણ આનાકાની વિના વીશળદેવે મહામંત્રીશ્વરપદ વસ્તુપાળને આપ્યું.

હર્ષ–ધ્વનિથી વાતાવરણ ગાજી રહ્યું. વસ્તુપાળે અત્યંત પ્રેમથી નાગેશ્વરને ભેટીને કહ્યું: "મારી પ્રતિછાયા, આજથી ભલે હું મહામંત્રીશ્વર છું પણ મર્યાદા પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજીની પાદુકાઓને સિંહાસને પધરાવીને જેમ ભરતે રાજ્યાધિકાર ચલાવ્યો હતો તેમ મારા મહામંત્રીશ્વરપદના સર્વ અધિકાર તારે જ ભોગવવાના છે."

ગુરુદેવ આ સાંભળીને અત્યંત પ્રસન્ન થયા. નાગેશ્વર વસ્તુપાળથી છૂટો થયો અને તેને વંદન કરીને ગુરુદેવ પ્રતિ મીઠી નજર નાખતાં એક ખાલી આસન પર બેઠો. એ પછી દુંદુભિનાદ વચ્ચે વીશળદેવનો પાટણના મહારાજા તરીકે ગુરુદેવે રાજ્યાભિષેક કર્યો.

એ પ્રસંગે તેને ત્રણ બિરુદ અપાયાં. "અભિનવ–સિદ્ધરાજ" "મહારાજાધિરાજ" અને "અપરાર્જુન."

લાંબા વખતથી પાટણમાં ચાલુ રહેલા સોલંકી વંશનો અંત આવ્યા પછી વાઘેલા વંશના એક સુદક્ષ રાજવીને હસ્તક પાટણની ગાદી પહેલવહેલી મુકાઈ, એથી પાટણની પ્રજામાં સાત દિવસ સુધી ઘેરઘેર મહાઉત્સવ ઉજવાયો.

સ મા પ્ત